

מאמרים

התקופה הפוסט־עות'מאנית: מסגור חדש לשנות השלטון הבריטי בפלשתינה

דותן הלוי

'ההתגברות על מושג ה"קדמה" וההתגברות על מושג "תקופת השקיעה" אינן אלא שני צדדים של אותה מטבע'.¹

תקופת המנדט היא מותג אקדמי מצליח בקרב ישראלים ופולסטינים. כבר קרוב לשלושה עשורים מאפשרים מחקרים בכמות הולכת וגדלה לחדור אל מעבר לתחנות ההיסטוריות המוכרות של המאבק הלאומי הציוני־פלסטיני והנתיבים שבהם תחנה אחת מובילה באופן ליניארי אל הבאה אחריה.² החיים היומיומיים שנותרו בצל ההיסטוריוגרפיה של הסכסוך

* כיצד ראוי שיכנה היסטוריון את כבדת הארץ הכלואה בין נהר הירדן במזרח לים התיכון במערב, לרן בצפון ולאיילת בדרום בעברית במאה העשרים ואחת: ארץ ישראל? פלסטין? ארץ ישראל/פלסטין? פלסטין/ארץ ישראל? פֶּלְסְטִיין? פלשתינה-א"? לכל שם המשמעויות ההיסטוריות והפוליטיות שהוא נשא, נושא או יישא עימו במובלע או במשתמע, בהקשר ומחוץ להקשר. מטעמים של נוחות בלבד, ללא יומרה לענות על כל מחויבויותי הפוליטיות והמקצועיות, בחרתי להשתמש כאן בכינוי 'פלשתינה' שנדמה לי כפשרה מתקבלת על הדעת. מקורו אירופי כמו Palestine, אך מצלולו מזכיר במשהו את שמה הערבי של הארץ – פֶּלְסְטִין, ובכל זאת הוא היה שגור על לשונם של יהודים רבים. נוסף על כך, לשם הבהירות בחרתי כאן בתעתיק הפשוט והמקובל בעברית למונחים ושמות מתחום ההיסטוריה של המזרח התיכון, ולכן עות'מאנית ולא עוסמאנית, עבדולחמיד ולא עבדולהמית, מוחמד עלי ולא מהמת עלי וכדומה. תודה למוטי גולני, אריה דובנוב, אבנר וישניצר וסוון פדרסן על עזרתם בהכנת המאמר. ולטר בנימין, פרויקט הפסאז'ים: מבחר (מגרמנית וצרפתית: ניר ורוני רצ'קובסקי), תל אביב 2019, עמ' 206.

2 בשארה דומאני ואלכס וינדר מכנים גישה זו במחקר על הפלסטינים כחשיפת 'שנות הצל', ראו, Beshara Doumani and Alex Winder, '1948 and its Shadows', *Journal of Palestine Studies*, Vol. 48, No. 1 (2018), pp. 7-15

נחשפים באמצעות מתודות של היסטוריה חברתית ותרבותית, והיציאה מתוך מסגרות לאומיות מאפשרת לכתוב מחדש את ההיסטוריה של התקופה כמערכת יחסים מורכבת בין הבריטים (אימפריה), הפלסטינים (ילידים) והיהודים (מהגרים-מתיישבים), כמו גם של שלל גוני הביניים שחצו ואתגרו את הקטגוריות האלה.

אפשר להסביר את המשכה האקדמית אל ההיסטוריה החברתית-תרבותית של תקופת המנדט כתוצאה של תום עידן המלחמה המתמשכת בין ישראל למדינות ערב, ושל חזרתה של שאלת היחסים בין היהודים לפלסטינים אל מוקד הדיון הפוליטי בארץ.³ מאז האינתיפאדה הראשונה דרך מהמורות תהליך אוסלו, האינתיפאדה השנייה, ההתנתקות, העימותים התכופים ברצועת עזה ושאלת הסיפוח בגדה המערבית, חזר המאבק הישיר בין יהודים לפלסטינים למציאות היומיומית של שני הצדדים. נראה שהתפתחות זו החייתה את הרלוונטיות של שורשי היחסים בין העמים ואת העניין בשאלה אם דברים היו יכולים להתפתח אחרת.⁴ בשנים האחרונות במיוחד הדיגיטציה של עיתונות היסטורית, של אוספי תמונות ושל ארכיונים משפחתיים ומוסדיים בעברית ובערבית מעוררת בקרב היסטוריונים את פטיש הארכיון הישן והטוב, אלא שהפעם מתוך עניין בחומרים שנתרו עד לאחרונה בשולי ההיסטוריוגרפיה.⁵ כך זוכות לתשומת לב היסטוריות של תרבות הפנאי וחי היום-יום, של

3 מוטי גולני הציע לראות במבטיעל את התקופה מ-1948 ועד 1982 כמלחמה ארוכה אחת. לקראת תום תקופה זו נאלצה ישראל לעבור גמילה כואבת מאתוס הכוח אשר נכשל במציאת פתרונות אל מול הפלסטינים. מוטי גולני, *מלחמות לא קורות מעצמן*, בן שמן 2002, עמ' 95-99. ובמקום אחר, מ-1948 עד הסכם השלום עם מצרים, Motti Golani, 'From Civil War to Interstate War and Back, 1945-2000', *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, Vol. 2 (2005), pp. 54-70

4 איתן ברייזוף זיהה בירה התרבותית של השמאל הישראלי את תחילתה של הנוסטלגיה אל עבר מנדטורי מדומיין כעין של קומסופליטיזם יהודי-ערבי-בריטי כבר לאחר 1967. Eitan Bar-Yosef, 'Bonding with the British: Colonial Nostalgia and the Idealization of Mandatory Palestine in Israeli Literature and Culture after 1967', *Jewish Social Studies*, Vol. 22, No. 3 (2017), pp. 1-37 שאייג ואנדרו ארסן מסמנים את שנות השבעים כתחילתה של ההיסטוריוגרפיה של המנדט בעקבות חשיפת מסמכים ארכיוניים משנות השלושים והארבעים בארכיון הבריטי, התמסדותה של התנועה הלאומית הפלסטינית בהנהגת אש"ף ופעילות מרכז המחקרים של אש"ף בלבנון. ראו, Cyrus Schayegh and Andrew Arsan, 'Introduction', in: Cyrus Schayegh and Andrew Arsan (eds.), *The Routledge Handbook of the History of the Middle East Mandates*, New York 2015, p. 7 רוסלדג'. על המפנה באקדמיה הפלסטינית ושל פלסטינים באקדמיה המערבית להבנת הפרקטיקות הנוכחיות בגדה המערבית לאור תהליך ארוך של קולוניאליזם התיישבותי מאז תקופת המנדט והבעיות הטמונות בפרדיגמה הזו, ראו, Rebecca L. Stein, 'How One Palestinian University is Remaking "Israel Studies"', *Middle East Report Online*, May 16, 2019, <https://merip.org/2019/05/how-Rana-Barakat-;1.9.2020> (נדלה ב-1.9.2020); one-palestinian-university-is-remaking-israel-studies/ 'Writing/Righting Palestine Studies: Settler Colonialism, Indigenous Sovereignty and Resisting the Ghost(s) of History', *Settler Colonial Studies*, Vol. 8, No. 3 (2018), pp. 349-363

5 Beshara Doumani, 'Archiving Palestine and the Palestinians: The Patrimony of Ihsan Nimr', *Jerusalem Quarterly*, Vol. 36 (2009), pp. 3-12

קריאה וכתביה, של מוסדות חינוך או של אירועי ספורט המבקשות להסתכל דרך עיניהם של בני תקופת המנדט ולא רק להביט עליהם עליהם ממעוף הציפור.⁶ השאלות העולות ממחקרים אלה על מנעד היחסים שבין יהודים לערבים בתקופת המנדט, ממאבק מתמיד בקצה האחד דרך יחסי שכנות ועד חיים משותפים בקצה האחר, רלוונטיות בעת הנוכחית גם לאור התהליך שבו פתרון שתי המדינות הולך ונעשה לא־מצוינות.⁷ אולם כמו במקרים אחרים, גם כאן המעבר מהיסטוריה פוליטית־לאומית אל היסטוריה חברתית־תרבותית שומט את הקרקע מתחת לקטגוריות שנחשבו בעבר מובנות מאליהן. ככל שמחקר התקופה שבין הכיבוש הבריטי במזרח התיכון ובין עזיבתם של הבריטים את האזור מעמיק, כך המרכיב ה'מנדטורי' הולך ומאבד רלוונטיות כמאפיין היסטורי ונותרת מסגרת כרונולוגית שהיא במידה רבה חסרת משמעות. הניסיון לצייר את העולם דרך עיניהם של בני הזמן מייתר את החלוקה המקובלת לתקופות ומטשטש את כוחה להסביר את האירועים ההיסטוריים באופן קוהרנטי. האם קורות התקופה הכלואה בין הכיבוש הבריטי את הארץ ועד מלחמת 1948 (שבה עוסקים בדרך כלל חוקרי תקופת המנדט) נחוו באופן כלשהו כתקופה לכידה? האם הוכנו אירועי השנים האלה לאור המערכת המנדטורית? האם מה שמכונן בעינינו את התקופה הזאת, הובן באותו אופן בידי בני הזמן? ואם לא, מהי התקופות של המסגרת הכרונולוגית הזאת למחקר חברתי־תרבותי? שאלות אלה הן פרובוקציה יותר מחיפוש אחר פתרון. פרדריק קופר מזהיר מפני אימוץ קטגוריות פרקטיות (כמו מדינה, גזע, זהות) של סוכנים היסטוריים והפיכתן לקטגוריות אנליטיות. מהלך כזה

6 קצרה היריעה מלסקור את כלל העבודות העוסקות בהיסטוריה התרבותית של ימי המנדט הבריטי. דוגמאות בולטות מהשנים האחרונות הן: Maayan, *Educating Palestine*, Oxford 2020; Yoni Furas, *Educating Palestine*, Oxford 2020; Hillel, 'Constructing Modern Identity: New Patterns of Leisure and Recreation in Mandatory Palestine', *Contemporary Levant*, Vol. 4, No. 1 (January 2, 2019), pp. 75-90; Ami Ayalon, *Reading Palestine: Printing and Literacy, 1900-1948*, Austin, TX 2004; Abigail Jacobson and Moshe Naor, *Oriental Neighbors: Middle Eastern Jews and Arabs in Mandatory Palestine*, Brandeis, MA 2016; Issam Khalidi, 'Palestine Sports and Scouts: Factional Politics and the Maccabiad in the 1930', *Jersusalem Quarterly*, Vol. 63 (2015), pp. 87-94. על האופן שבו גם הפרקים המדממים של הסכסוך זוכים לחשיבה מחדש מפרספקטיבה של היסטוריה מלמטה, ראו, אליה אתקין, 'מלחמות ללא גיבורים: ההיסטוריה החברתית של הסכסוך היהודי־ערבי', *תיאוריה וביקורת*, 46 (קיץ 2016), עמ' 183-194. לסקירה מלאה יותר של הספרות העדכנית על המנדט ראו, Lauren Banko, 'Historiography and Approaches to the British Mandate in Palestine: New Questions and Frameworks', *Contemporary Levant*, Vol. 4, No. 1 (2019), pp. 1-7.

7 דוגמאות בולטות מהעת האחרונה: מנחם קליין, *קשורים: הסיפור של בני הארץ*, תל אביב 2015; Jonathan Marc Gribetz, *Defining Neighbors: Religion, Race, and the Early Zionist-Arab Encounter*, Princeton, NJ 2014; ראו, בעניין זה את הביקורת של גודרון קרמר על הספרות של שנות התשעים והאלפיים בנושא יחסי יהודים וערבים בתקופת המנדט, Gudrun Krämer, *A History of Palestine: From the Ottoman Conquest to the Founding of the State of Israel*, tr. by Graham Harman, Princeton, NJ 2011, pp. 176-178

עלול לאשרר שהקטגוריות האלה אכן היו קיימות במציאות ולא תוצר של הבניה.⁸ כאן אני מנסה לעשות את המהלך ההפוך ולשאל אם אפשר לחשוב על הקטגוריה האנליטית, התקופה ההיסטורית, כקטגוריה פרקטית.

לטעמי יתאפשר לנו לגשר במידה מסוימת בין חווייתם של הסוכנים ההיסטוריים את זמנם למלאכת ההיסטוריון בחלוקת הזמן לתקופות, אם נעבור מעיסוק בכרונולוגיה לעיסוק בטמפורליות, כלומר באופן שבו נחוה ומעוצב הזמן ומהלכיו בהיסטוריה. הנתיר הראשי לדיון בקשרים שבין חלוקה לתקופות ובין טמפורליות עוברת כמוכח בהגותו של (ההיסטוריון וההיסטוריוסוף הגרמני) ריינהרד קוזל (Koselleck). התזה המפורסמת של קוזל הבחינה בין המודרני לפרה־מודרני בהתבסס על המפנה בתפיסת הזמן הסובייקטיבית בשתי התקופות. קוזל טען שבעולם הפרה־מודרני, תפיסת הזמן נקשרה בהכרח במעגל הביולוגי של חיי האדם (או חיי השליט ושושלתו), במעגל הטבע של האדמה וזוג האוויר, או במעגל הקוסמולוגי של גרמי השמיים. כל יום דמה לקודמו, חיי הילד נראו כחיי הוריו ואופק הציפיות של הסוכנים ההיסטוריים, כמו גם עתידם הצפוי, התכנס בהכרח אל סוף בלתי נמנע ביום הדין. ההיסטוריה, אפשר לומר, הייתה ידועה מראש והוכפפה לעונות השנה, למיתוסים ולאמונה דתית בעידנים תיאולוגיים קבועים. בעת המודרנית, טען קוזל, אירע מפנה אפיסטמי בתפיסת הזמן. המדע והחילוניות דחו את קץ הימים אל מועד לא־ידוע, העתיד נותק מהעבר ונפתח אל אפשרויות בלתי מוגבלות, והטכנולוגיה החלה להאיץ את הזמן ולהביא לכך שהמחר בהכרח כבר לא ייראה כמו האתמול. האמונה בקדמה – מצעד בלתי פוסק אל עתיד טוב יותר – החליפה את הפטליוז והדרמיניזם. במקביל, העבר 'נסגר' כמציאות שלא תחזור עוד ונעשה ל'היסטוריה'. לכן לרמויות ההיסטוריות המודרניות יש, על פי קוזל, 'עתידים אפשריים' (past futures) של־מודם בידי היסטוריונים הוא ייעוד במסגרת הבנת הזמן ההיסטורי. המודרנים המציאו את הזמן ההיסטורי, אבל בכך הם גם המציאו את עצמם כסוכנים פעילים ומודעים באותה היסטוריה, המנותקים במתכוון מן העבר.⁹ התזה של קוזל הניחה מסד חשוב לעיסוק בהיסטוריה של הזמן, שכן היא הצביעה על נקודות שבר בחלוקת ההיסטוריה לתקופות על בסיס חוויית הזמן של הסוכנים ההיסטוריים עצמם. אולם נראה שבשנים האחרונות הגיע גם תורה של התזה הזאת לעלות על המוקד. מבעד למסננים פוסט־קולוניאליים מצטייר קוזל כמי שלמעשה הבנה את הסובייקט הפרה־מודרני כיצור תלוש מטמפורליות, הצף כביכול בקיום ללא זמן. הביקורת טוענת שקוזל נשבה יתר על המידה בנקודת המבט של גיבוריו אנשי הנאורות, גתה, קאנט ואחרים, ובעקבותיהם ערך מעין אוריינטליזציה של הפרה־מודרני.¹⁰ אני משתמש במונח 'אוריינטליזציה' משום

Frederick Cooper, *Colonialism in Question: Theory, Knowledge, History*, Berkeley, CA 2005, pp. 62-64 8

Reinhart Koselleck, *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts*, Stanford, CA 2002, pp. 119-120, 159-162, 220-221 9

Matthew S. Champion, 'The History of Temporalities: An Introduction', *Past & Present*, Vol. 10 10

שביקורת האוריינטליזם משלימה את הטענה הזאת היטב דרך הרעיון שההיסטוריה כמדע מערבי בחן באותו אופן את ה'אחר' הלא־מערבי כמי שעד למפגש עם המערב (ולעיתים גם אחריו) נותר כלוא בעולם ללא זמן, או לפחות בעולם שאיננו נע קדימה, פתוח אל אופק של אפשרויות. דרך אחת לקרוא תיגר על קוזלק, על כן, היא לדרוש מחדש את הסוכנות הטמפורלית של האחר הפרה־מודרני או הלא־מערבי, אם באמצעות הרעיון שההיסטוריה האנושית מתקיימת בתוך ריבוי של תפיסות זמן (plural temporalities) בלי תקתוק שעון או כיווניות הגמונית אחת, ואם באמצעות חשיפת האופן שבו המדע המערבי שולל תדיר את ה'הבזמניות' שלו עצמו עם מושאי מחקרו.¹¹ נרטיבים היסטוריים חדשים השואכים מרוח זו מדגימים שזמן עמד תמיד במוקד זירות מאבק: תפיסה ותרבות טמפורלית שימשו כאמצעי להתנגדות אנטי־קולוניאלית והתעצבו בתוכה, ובמקביל אומצו טכנולוגיות למדידת זמן במערב ומחוץ לו בלי להביא עימם בהכרח שבר אפיסטמי בתרבות הזמן המקומית אלא להפך, דווקא סייעו לתקפה.¹²

אימוץ החשיבה של קוזלק ובה בעת מתיחת ביקורת על השלכותיה עומדים גם במרכז טענתי כאן. בשעה שהמחקר ההיסטורי של המאות התשע־עשרה והעשרים כבר (כמעט ו)איננו מדבר על 'שקיעתה' של האימפריה העוֹת־מאנית, על 'שחרור' המזרח התיכון בידי הבריטים במלחמת העולם הראשונה, או על 'עליית' הלאומיות, החלוקה המקובלת לתקופות בספרות עדיין משמרת את אותן הנחות ומכפיפה טמפורליות אחת לאחרת: תפקידה ההיסטורי של האימפריה העוֹת־מאנית הלך ודעך באיטיות עד שהסתיים סופית במלחמת העולם הראשונה, אז הסתיימה ה'תקופה העוֹת־מאנית' במזרח התיכון. מן העבר השני של המלחמה החל הזמן 'להאיץ' עם הכיבוש הבריטי, אז הפציע כביכול העידן החדש – המנדט; תקופה צופה פני עתיד אשר רוח הקדמה המניעה אותה אכן התגשמה בסופו של דבר עם המעבר לתקופה הבאה אחריה של התממשות מדינת הלאום במזרח התיכון, בניכוי הפלסטינים כמוכן. כשמניחים את זכוכית המגדלת על עשרות השנים שבהן אנו עוסקים מתגלה אומנם דינמיקה טמפורלית חלופית. למרות אובדן טריטוריות והפסדים צבאיים, ואולי בגללם, בעשוריה האחרונים לא התכנסה האימפריה העוֹת־מאנית אל סוף ידוע מראש אלא להפך.

243, No. 1 (2019), pp. 249-251

11 Stefan Helgesson, 'Radicalizing Temporal Difference: Anthropology, Post-Colonial Theory, and Literary Time', *History and Theory*, Vol. 53, No. 4 (2014), pp. 545-562; Johannes Fabian, *Time and the Other: How Anthropology Makes Its Object*, New York, NY 2014, pp. 37-69 למעשה בחלק אחר של הגותו קוזלק מקדים תרופה לאותה ביקורת בעצמו דרך התיאורטיזציה של 'שכבות זמן' ושל ה'קונטמפורניות של הלא־קונטמפורני'. ראו, Reinhart Koselleck, *Sediments of Time: On Possible Histories*, Stanford, CA 2018, pp. 3-9

12 On Barak, *On Time: Technology and Temporality in Modern Egypt*, Berkeley, CA 2013; Avner Wishnitzer, *Reading Clocks, Alla Turca: Time and Society in the Late Ottoman Empire*, Chicago 2015; Vanessa Ogle, *The Global Transformation of Time: 1870-1950*, Cambridge 2015

תהליך הרפורמות באימפריה פתח את אופקיה לעתיד באימוץ טכנולוגיה, בפיתוח אימפריאלי ובשיח של קדמה על מעלותיו ומגרעותיו.¹³ במלחמת העולם הראשונה השלטון העות'מאני במזרח התיכון אומנם נסתיים, אולם רבים מההסדרים העות'מאניים מעשורים של רפורמה, כולל אלה ההרסניים, נותרו על כנם בווריאציות שונות תחת השליטים החדשים. אופני השליטה של האימפריאליזם הבריטי והצרפתי במזרח התיכון תחת חבר הלאומים, יחד עם התפתחות הלאומיות הערבית והפעילות הציונית בפלשתינה, לא החליפו את העידן ההיסטורי העות'מאני, אלא נבעו ממנו ונשענו עליו. העולם שנמשך מתוך העבר העות'מאני לאחר מלחמת העולם הראשונה, החל להתכנס ולהיסגר יחד עם קריסת ההבטחה הליברלית של חבר הלאומים רק בשנות השלושים. הייתה זו דווקא המערכת המנדטורית, לכאורה הסדר לזמן בלתי מוגבל, שקרסה אל תוך עצמה באותן שנים, ובמקומות כמו פלשתינה אפילו עם תאריך תפוגה מוגדר מראש. במילים אחרות, הזמן העות'מאני נותר 'פתוח' מעבר לגבולותיו המקובלים בהיסטוריוגרפיה, והזמן המנדטורי 'נסגר' לפני סוף התקופה שאנו נוטים לזהות איתו.

במאמר זה אני מציע על כן לראות בתקופת השלטון הבריטי בפלשתינה תקופה פוסט-עות'מאנית שבה השחקנים ההיסטוריים, ובכללם יהודים, ערבים ובריטים, המשיכו לתור אחר אותם אופקים פוליטיים, תרבותיים וחברתיים אשר 'נפתחו' בתקופה העות'מאנית המאוחרת ולנסות לממשם. הם המשיכו לעשות זאת עד שנות השלושים, אז החל אפיק זה לקרוס בקצב מהיר. ההמשגה הפוסט-עות'מאנית שמוצעת כאן איננה חדשה בלימודי תורכיה המודרנית, הבלקן והמזרח התיכון, ומבחינה זו אינני מציע פה רעיון מקורי.¹⁴ מן העבר

13 איריס אגמון, 'כרוניקה של קץ ידוע מראש? המלחמה הגדולה וארגו הכלים של ההיסטוריונית', תיאוריה וביקורת, 49 (חורף 2017), עמ' 235-246.

14 אוריץ'ין ג'אן אוקאן הוא היחיד, ככל שאני מכיר, שבחן את ההמשגה הפוסט-עות'מאנית באופן ביקורתי. שלא כמו הטענה שלי כאן, אוקאן ממסגר את עבודתו על בניית המדינות התורכית, הלבנונית, הסורית והעיראקית כתהליך פוסט-עות'מאני כדי לחשוף את ההיבטים הדיפלומטיים, הביורוקרטיים והחברתיים של פירוק האימפריה העות'מאנית. ראו, Orçun Can Okan, *Coping with Transitions: The Connected Construction of Turkey, Syria, Lebanon and Iraq, 1918-1928*, Ph.D Dissertation, Columbia University 2020, pp. 19-31 (להלן: אוקאן, להתמודד עם שינויים). עם זאת, רבים דנו במציאות ובמורשת הפוסט-עות'מאנית בלי לכוון אותה כך או מבלי לבחון את הקטגוריה הזאת באופן ממוקד. אהוד טולרנו היה מהראשונים שעשו שימוש בהמשגה הזאת כשהצביע על האופן שבו הושגה העבר העות'מאני בזיכרון הקולקטיבי במצרים ובמזרח התיכון בכלל בתקופת מדינת הלאום: Ehud R. Toledano, 'Forgetting Egypt's Ottoman Past', in: Jayne L. Warner (ed.), *Cultural Horizons: A Festschrift in Honor of Talat S. Halman*, Vol. I (2001), pp. 150-167; Ibid, 'Muhammad Farid: Between Nationalism and the Egyptian-Ottoman Diaspora', in: Anthony Gorman and Sossie Kasbarian (eds.), *Diasporas of the Modern Middle East: Contextualizing Community*, Edinburgh 2015, pp. 70-102; מאמר זה אינו עוסק באופן הבניית של התקופה העות'מאנית בזיכרון הקולקטיבי אלא בסדרים העות'מאניים שנותרו על כנם. לדוגמאות בולטות לספרות זו במזרח התיכון ככלל ובפלשתינה בפרט ראו: Cyrus Schayegh, *The Middle East and the Making of the Modern* World, Cambridge, Massachusetts, 2017 (להלן: שאייג, המזרח התיכון); Michael Provence,

השני, היא גם עדיין לא מושרשת מספיק בשיח ההיסטוריוגרפי כדי לשחרר את ינשופה של מינורוה ולהתחיל לתור אחר הגניאלוגיה המושגית או המקצועית שאפשרו אותה. במאמר זה אני מנסה על כן לתפוס את המגמה האקדמית הזאת כשהיא עדיין בהתהוות ולהדגים מצד אחד את תוצריה המיידים אך גם את תרומתה כקונצפט תיאורטי למסגור היסטורי חדש של מה שאנו מכנים תקופת המנדט בפלשתינה במבט מלמעלה. ברוח זו, מאמר זה הוא בבחינת הלחמה של מחקרים משניים לתזה ולא מחקר ראשוני, ולכן מסקנות מקומיות רבות שאציע כאן נסמכות על עבודתם של אחרים.

החלקים הראשון והשני של המאמר נועדו לבעיית (to problematize) את ההגדרה המקובלת של תקופת המנדט מבחינה קונצפטואלית וכרונולוגית. החלק הראשון מראה שההיגיון של מערכת המנדטים שנוסדה בין מלחמות העולם בשטחים עות'מאניים לשעבר במזרח התיכון (מנדטים מסוג A) נשען על היחסים שהתקיימו בין מעצמות אירופה ובין האימפריה העות'מאנית במהלך המירוץ האימפריאלי של השליש האחרון של המאה התשע־עשרה, ובעיקר על הסדרי הריבונות המוגבלת בטרטוריות עות'מאניות שונות. ללא הסדרים אלה, אני טוען, לא היה האידיאל האינטרנציונליסטי הליברלי שלאחר מלחמת העולם הראשונה מתורגם למה שאנו מכירים כמנדטים הבריטי והצרפתי במזרח התיכון.¹⁵ החלק השני של המאמר צולל אל נבכי המנדט הבריטי בפלשתינה ומדגים כי כמערכת בין־לאומית מתפקדת ולא כ'תקופה' אמורפית החל המנדט מאוחר והסתיים מוקדם מנקודות

The Last Ottoman Generation and the Making of the Modern Middle East, Cambridge 2017 (להלן: פרובנס, הדור העות'מאני האחרון); Falestin Naili, 'The De-Municipalization of Urban Governance: Post-Ottoman Political Space in Jerusalem', *Jerusalem Quarterly*, Vol. 76 (2018), pp. 8-13. Nicolas Argenti (ed.), *Post-Ottoman Topologies*: בבלקן ובתורכיה המודרנית: (2018), pp. 8-13. *The Presence of the Past in the Era of the Nation-State*, New York 2019; Nathalie Clayer, Fabio Giorni and Emmanuel Szurek (eds.), *Kemalism: Transnational Politics in the Post-Ottoman World*, New York 2018; ג'יימס גלווין בחר אופן אחר לעסוק בתקופה העות'מאנית והמנדטורית יחד באמצעות חלוקת הפיריודיזציה במזרח התיכון לעידנים (epochs) ולתקופות (periods), והציע כי בשעה ששינוי שלטוני יכול לסמן חלוקה תקופתית מקומית, יש להבין את תקופת המנדטים במזרח התיכון באופן רחב יותר כחלק מ'עידן' ארוך של מודרניזציה, עלייתה של מדינת לאום ומערכת קפיטליזם גלובלי. ראו, James Gelvin, 'Was there a Mandate Period? Some Concluding Thoughts', בתוך: מרדוך רוטלרדג, עמ' 420-432.

15 במונח 'אינטרנציונליזם' אין כוונתי לקנה המידה או לרוחב היריעה של הניתוח ההיסטורי שמעל לרמה הלאומית, לדיסציפלינה של יחסים בין־לאומיים או להיסטוריה דיפלומטית. כוונתי היא לתפיסות העולם, הארגונים והמנגנונים אשר ביקשו החל באמצע המאה התשע־עשרה לייסד מערכות חוקיות, פוליטיות וחברתיות אשר יגשרו בין מדינות לאום או יחצו אותן בהתקשרות בין קבוצות חברתיות ממעמד, גזע, דת או מגדר משותפים. באופן ממוקד, מאמר זה עוסק באינטרנציונליזם הליברלי או 'אינטרנציונליזם החדש' כפי שהגדירה אותו גלנדה סלוגה: אידיאלוגיה של שיתוף פעולה בין אומות הנסמכת על הלאומיות המודרנית ועל המערכת המדינתית הריבונית כתנאי יסוד, ובניגוד לאינטרנציונליזם כמו הסוציאליסטי או האנרכיסטי, לא פועלת לבטלם. ראו, Glenda Sluga, *Internationalism in the Age of Nationalism*, Philadelphia 2013, pp. 1-9 (להלן: סלוגה, אינטרנציונליזם בעידן הלאומיות).

הפתיחה והסיום המיוחסות לו בספרות. ואפילו אז, בזמן הקצר שפעל המנדט, היה זה מתוך קונפליקט ולא מהיגיון פנימי. הקונפליקט הזה, בתורו, סייע להביא את המנדט לקיצו בתוך כעשור. התדרדרות מהירה זו שיקפה את התפוררות החזון הליברלי האירופי והאמריקני שהתממש במוסד חבר הלאומים. במזרח התיכון הייתה זו גם דעיכתו הסופית של הסדר העות'מאני הישן אשר פורר את השאיפה של האוכלוסיות הערבית והיהודית תחת שלטון המנדט לפתרון השאלה הלאומית תוך כדי הימנעות מקריסה אל תוך קונפליקט בלתי נמנע. שני החלקים הראשונים של המאמר, אם כן, מעלים אל פני השטח את זרמי העומק של הזמן העות'מאני שנמשכו בתקופת בין המלחמות.

החלק האחרון של המאמר מדגים את התמודדותם של הסוכנים ההיסטוריים עם שכבות הזמן המרובות הללו. טענתי היא כי בשעה שהבריטים בפלשתינה טענו שהם מקפאים ומשמרים מציאות עתיקת יומין בארץ הקודש, הם למעשה הסתמכו על המודרניזציה והרפורמות שהנהיג הממשל העות'מאני החל מהמחצית השנייה של המאה התשע עשרה תוך כדי שיבוש מטרותיהן המקוריות. את פועלם של הבריטים בפלשתינה יש להבין תחילה על בסיס המפנה האימפריאלי העות'מאני ורק לאחר מכן מתוך השוואה לפרקטיקה הבריטית שנהגה ברחבי האימפריה.

המחוזות האוטונומיים העות'מאניים ושורשי הריבונות המוגבלת במזרח התיכון

מערכת המנדטים הייתה כידוע כלי להסדרת הפוליטיקה האימפריאלית בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. היא נועדה, ובמידה רבה הצליחה, לשמר את הישגיהן הטריטוריאליים של מעצמות ההסכמה במלחמת העולם הראשונה באמצעות שפה ומנגנונים שיצקו תוקף מחודש למפעל האימפריאלי. חלק זה של המאמר עוסק בצד המשלים של הסיפור ההיסטורי הזה, והוא שאת האפשרות הפוליטית להפוך באופן ספציפי את הטריטוריות הערביות של האימפריה העות'מאנית למושא הפתרון המנדטורי יש להבין במסגרת העבר העות'מאני של האזור המכונה היום 'המזרח התיכון'. במילים אחרות, אין לנתק בין האופן שבו נוצרו המנדטים מסוג A ובין תקדימיהם הפוליטיים מהעידן האימפריאלי (יסטי) בשטחי האימפריה העות'מאנית. אינני מתכוון כאן רק לפועלם הקולוניאלי של מעצמות אירופה כלפי האימפריה העות'מאנית, המכונה לעיתים במחקר 'אימפריאליזם בלתי פורמלי', אלא גם לאופן שבו פעלו העות'מאנים עצמם כסוכנים במירוץ אימפריאלי כלפי נתיניהם וכלפי מעצמות שכנות. כאשר בוחנים את מערכת היחסים בין העות'מאנים לאימפריות אחרות מתגלה כי ההיגיון שעמד בבסיס המערכת המנדטורית במזרח התיכון בין מלחמות העולם נשען במידה רבה על ההסדרים הפוליטיים שבמסגרתם הוגבלה הריבונות העות'מאנית במחוזות שונים. אלה הפכו למעשה לטריטוריות 'פוסט-עות'מאניות' עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, והניחו את המסד להסדרים שיחולו על טריטוריות דומות אחריה.

נקודת המפנה לעניין זה הייתה בקונגרס ברלין של שנת 1878, אשר סיים סופית את המרידות שהחלו ברחבי הבלקן ב־1875 ואת המלחמה הרוסית־עות'מאנית שהתחוללה בעקבותיהם בשנים 1877-1878. העות'מאנים שילמו מחיר טריטוריאלי כבד עבור הסרת האיום הרוסי מאיסטנבול וממצרי הבוספורוס ונאלצו להיפרד משורה של מחוזות במזרח אנטוליה ובבלקן.¹⁶ אולם אירוע זה סימן יותר מעוד פרק בהצטמקות האימפריה. קונגרס ברלין 1878 מסמן גם במידה רבה את כניסתה העגומה של האימפריה העות'מאנית אל עידן האימפריאליזם המואץ של השליש האחרון של המאה התשע־עשרה (שלעתים מכונה במחקר high imperialism). איחודה של גרמניה והנהגתה תחת ביסמרק, שאיפותיו הגלובליות של וילהלם השני בהמשך והאופן שבו המדינה הגרמנית המתחזקת קראה תיגר על ההגמוניה הגלובלית הבריטית, מילאו תפקיד מכריע במעבר לתחרות אימפריאליסטית גלובלית. אין זה מקרה שבברלין הוסדרו גם הנגיסות האירופיות באימפריה העות'מאנית ב־1878 וגם אלה שביבשת אפריקה ב־1884. ואכן, לכוחה העולה של האימפריה הגרמנית הייתה השפעה רבה על האופן שבו השתלבה האימפריה העות'מאנית תחת עבדולחמיד השני במירוץ האימפריאלי בתפקיד הדואלי כקורבן האימפריאליזם (למשל בברלין 1878) וכשחקן אימפריאלי (למשל בברלין 1884).¹⁷ על כל פנים, בקונגרס ברלין 1878 התגייסו בפעם האחרונה מעצמות אירופה לשמור על שלמותה הטריטוריאלית של האימפריה העות'מאנית. הוויתורים שנדרשו מהעות'מאנים השיקו למעשה סדר עולמי חדש באירו־אסיה־אפריקה שבמסגרתו ההגנה על האימפריה מעתה ואילך נעשתה באמצעות 'שחרור' מחוזות עות'מאניים לעצמאות או השתלטות הדרגתית על טריטוריות עות'מאניות כחלק מהמירוץ לבניית אימפריות קולוניאליות. גרמניה של וילהלם השני נותרה למעשה המשענת היחידה לאימפריה של עבדולחמיד השני.

שינויים אלה הפכו בדיעבד את קונגרס ברלין 1878 לקו פרשת המים ביחסן של מעצמות אירופה לריבונות העות'מאנית במחוזותיה השונים. החל בסוף המאה השמונה־עשרה העניקו העות'מאנים דרגות שונות של אוטונומיה למחוזות שבהם התבסס שלטון מקומי חזק או שהיו בהם אינטרסים אירופיים מובהקים. היה זה כלי יעיל לשימור הריבונות העות'מאנית כמסגרת גג פוליטית באותם מחוזות שבטרמינולוגיה העות'מאנית כונו מחוזות 'מועדפים' (אַזְאֵלֵתִי?).

16 בולגריה וכתרים נעשו עצמאיות תחת שליטה עות'מאנית חלקית; רומניה, סרביה ומונטנגרו נעשו עצמאיות, קפריסין נכבשה בידי הבריטים, בוסניה והרצגובינה נכבשו בידי האימפריה האוסטרית־הונגרית, ומחוזות אדרהאן, באטום וקרס במזרח אנטוליה סופחו בידי רוסיה. על המשמעות של הסכם ברלין 1878 בהיסטוריה העות'מאנית ובהיסטוריה גלובלית ראו, M. Hakan Yavuz, 'The Transformation of "Empire" through Wars and Reforms: Integration vs. Oppression', in: M. Hakan Yavuz and Peter Sluglett (eds.), *War and Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*, Salt Lake City, UT 2011, pp. 17-55 (להלן: יאבוז וסלוגלט, מלחמה וריפלומטיה).

17 Mostafa Minawi, *The Ottoman Scramble for Africa: Empire and Diplomacy in the Sahara and the Hijaz*, Stanford, CA 2016, pp. 1-12

ממִּתְּנָה) ובקרב משפטים אירופים נודעו כמחוזות 'אוטונומיים'. בהתאם להיגיון הכללי של 'השאלה המזרחית' באירופה, דווקא חולשתה של איסטנבול והאינטרסים האירופיים העמוקים באזורים אלה שימרו אותם באופן רשמי כחוסים תחת ריבונות הסולטאן.¹⁸ הענקת זכויות אוטונומיות מקומיות ובה בעת שימור הריבונות העות'מאנית נועדו לאפשר את קידום האינטרסים האירופיים בשטחי האימפריה העות'מאנית, תוך הימנעות מגלישה אל מלחמה אירופית כוללת על השליטה באירו־אסיה.¹⁹ אולם לאחר 1878, טוענת ההיסטוריונית של המשפט איימי ג'נל, היגיון זה החל להשתנות והריבונות העות'מאנית באותם מחוזות אוטונומיים החלה לקבל את המשמעות ההפוכה. כעת הובנו הטריטוריות הללו, על פי צו ההתפשטות האימפריאלית האירופית והחוק הבין־לאומי ששירת אותו, כאתרים של ריבונות עות'מאנית מוגבלת (סמי־סוברניות). המחוזות האוטונומיים העות'מאניים נעשו מעוגנים לשמירה על שלמות ה'קונצרט האירופי' לנקודות תורפה באווירה של חשדנות אימפריאלית שהלכה וגדלה. התוצאה המשתקפת מהסכם ברלין 1878 ואחריו, הייתה כפולה: חלק מהמחוזות הללו, כמו סרביה, רומניה ומונטנגרו, הוכרזו ישויות עצמאיות וריבוניות ונותקו באופן רשמי מהאימפריה העות'מאנית. החלק האחר של המחוזות האוטונומיים נשאר כשהיה, אלא שכעת נעשה מעמדם הריבוני המעורער לפרי בשל להשתלטות אירופית.²⁰ לענייננו, שני מקרים בולטים בהקשר זה הם בוסניה והרצגובינה ומצרים. כחלק מהסכם ברלין 1878 אולצו העות'מאנים להסכים שהאימפריה האוסטרו־הונגרית תכבוש ו'תנהל' את המחוז העות'מאני של בוסניה והרצגובינה בשעה שבאופן רשמי המחוז נותר תחת ריבונות עות'מאנית. ההיגיון שבמהלך זה גרס שהעות'מאנים איבדו את יכולתם לשמור את המתחים הדתיים והאתניים במחוז תחת שליטה, ורק מעצמה אירופית תוכל להוביל תהליך מודרניזציה ורפורמות שימנע פרוץ עימותים אלימים. במבט לאחור, הרעיון הזה נשמע מוכר. בלשונם של בני הזמן, אוסטריה קיבלה את ה'מנדט של אירופה' לשלוט בבוסניה

18 Fujinami Nobuyosi, 'Between Sovereignty and Suzerainty: History of the Ottoman Privileged Provinces', in: *A World History of Suzerainty: A Modern History of East and West Asia and Translated Concepts*, Tokyo 2019, pp. 41-69

19 תמונת המראה של שמירת הריבונות העות'מאנית הייתה יצירתם של אותם מחוזות אוטונומיים כשורה של מחוזות לא־ריבוניים בתפר שבין אסיה לאירופה. ראו, Peter Haldén, 'A Non-Sovereign Modernity: Attempts to Engineer Stability in the Balkans 1820-90', *Review of International Studies*, Vol. 39, No. 2 (2013), pp. 337-359 (להלן: ה'לדן', מודרניות ללא ריבונות).

20 Aimee Genell, 'Autonomous Provinces and the Problem of "Semi-Sovereignty" in European International Law', *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, Vol. 18, No. 6 (November 2016), pp. 534-538 (להלן: ג'נל, מחוזות אוטונומיים); Ibid, 'The Well-Defended Domains: Eurocentric International Law and the Making of the Ottoman Office of Legal Counsel', *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, Vol. 3, No. 2 (2016), pp. 255-275 פטר ה'לדן קשר אמון בין אימפריאלי עם יצירת מחוזות לא־ריבוניים, וחשדנות עם 'שחרור' מדינות לעצמאות. ברלין 1878 מדיגים את הדינמיקה הזו היטב. ראו, ה'לדן, מודרניות ללא ריבונות, עמ' 356-353.

והרצגובינה.²¹ בדצמבר 1878, עם תום קונגרס ברלין, כבש הצבא האוסטרי את בוסניה. במסגרת 'ניהול' המחוז הוחל בו דה פקטו ממשל הבסבורגי לכל דבר ועניין אשר פעל לנתק את האוכלוסייה המוסלמית מהשפעה עות'מאנית. פונקציונרים עות'מאנים הוחלפו באופן הדרגתי והתקוממויות והבעות הזדהות עם האימפריה העות'מאנית דוכאו בייעילות. בשנת 1881 הוכרז במחוזות גיוס חובה לצבא ההבסבורגי ולאחר מכן הם צורפו גם אל מערכת המכסים האוסטרו־הונגרית. האוטונומיה של המחוז סללה את הדרך לסיפוחו הרשמי אל האימפריה האוסטרו־הונגרית ב־1908.²²

המחוז האוטונומי של מצרים לא נדון, מטבע הדברים, בקונגרס ברלין שדן במשבר בכלקן ובמלחמה עם רוסיה, אולם השתלשלות העניינים במצרים הושפעה ישירות מהפוליטיקה החדשה שנוצרה בברלין 1878. האינטרסים הכלכליים הבריטיים במצרים תחת שושלת מוחמד עלי גדלו בעשורים שלאחר הכנסת האימפריה העות'מאנית, ובכללה מצרים, אל מערכת הסחר החופשי הבריטי דרך הסכם בלטה לימאני ב־1838. עם עלייתן של מתחרות אימפריאליות ברבע האחרון של המאה, עברה המערכת הגלובלית לתחרות כלכלית חסרת פשרות ולפרוטקציוניזם מסחרי מבוסס קולוניות. הבריטים נטשו את תפקידם כשומרי השלמות הטריטוריאלית העות'מאנית וכמגיני ה'סחר החופשי', ובשנת 1882 כבשו את מצרים והחלו לשלוט בה בפועל באמתלה שאיטנבול איבדה שליטה במחוז נוכח מרד עוראבי של שנת 1881.²³ למרות זאת, וזו הנקודה המרכזית, הבריטים המשיכו לראות בסולטאן העות'מאני הריבון הרשמי של מצרים אפילו לאחר מהלך כה בוטה כמו סימון מחדש של גבולו המזרחי של ה'מחוז' המצרי בשנת 1906. גם ההאבסבורגים נהגו כך בבוסניה והרצגובינה.

Raymond Detrez, 'Reluctance and Determination: The Prelude to the Austro-Hungarian Occupation of Bosnia-Herzegovina in 1878', in: Clemens Ruthner et al. (eds.), *Austria-Hungary, Bosnia-Herzegovina, and the Western Balkans, 1878-1918*, New York 2015, pp. 21-40 (להלן: דטרז, רתיעה ונחישות, וכן רותנר ואחרים [עורכים], אוסטריה־הונגריה); Natasha Wheatley, *Law, Time, and Sovereignty in Central Europe: Imperial Constitutions, Historical Rights, and the Afterlives of Empire*, Ph.D Dissertation, Columbia University, New York 2016, p. 331 (להלן: ויטלי, חוק, זמן וריבונות).

Ian Sathre, 'Occupation and Nation-Building in Bosnia-Herzegovina, 1878-1914' בתוך: רותנר ואחרים (עורכים), *אוסטריה־הונגריה, עמ' 41-47*; Aydin Babuna, 'The Berlin Treaty, Bosnian Muslims, and Nationalism', *Muslims, and Nationalism*, בתוך: יאבוז וסלוגלט, *מלחמה ודיפלומטיה, עמ' 198-211*; דטרז, רתיעה ונחישות, עמ' 34-35. דינמיקה כמעט זהה התנהלה בפרסיין העות'מאנית תחת הכיבוש הבריטי לאחר 1878, ראו, Alexis Rappas, 'The Sultan's Domain: British Cyprus' Role in the Redefinition of Property Regimes in the Post-Ottoman Levant', *The International History Review*, Vol. 41, No. 3 (2019), pp. 624-649

ראו, את ביקורתו של חואן קול על טענה בריטית זו כפי שיושמה בהיסטוריוגרפיה האימפריאלית הבריטית בידי ג'ון גאלאגר ורונלד רובינסון, Juan Ricardo Cole, *Colonialism and Revolution in the Middle East: Social and Cultural Origins of Egypt's Urabi Movement*, Princeton 1992, pp. 14-18

בשני המקרים לא הייתה האימפריה העות'מאנית ריבונית למעשה, אך מבחינה משפטית גם בריטניה והאימפריה האוסטרו-הונגרית לא היו ריבוניות בשטחים העות'מאניים שהן החזיקו. הטריטוריות שבהן הן שלטו לא היו קולוניות רשמיות אלא טריטוריות כבושות, ושתי האימפריות נמנעו במפורש מלספח אותן באופן רשמי.²⁴ באימפריה ההבסבורגית, למשל, בוסניה לא שויכה לאף אחד מהפרלמנטים בווינה או בכודפשט ונשלטה כמעין אי חסר ריבונות תחת מיניסטריון הכלכלה המשותף. להמחשת המצב המוזר הזה: איסטנבול שאיבדה את שליטתה במחוז לא יכלה אף לשלוח אליו נציגים דיפלומטיים שייצגו אותה, בטענה הפרדוקסלית כי המחוז היה לכאורה עדיין תחת ריבונותה.²⁵ אף יותר אירונית היא העובדה שהאוסטרים החליטו בסופו של דבר לספח את בוסניה והרצגובינה לאחר מהפכת התורכים הצעירים ב-1908 מחשש שהמחוזות, שעדיין היו באופן רשמי עות'מאניים, ישלחו נציגים לפרלמנט העות'מאני שהוקם מחדש באיסטנבול.²⁶ באופן דומה נמנעו הבריטים מלספח את מצרים מאז כיבושה ב-1882 והכריזו עליה כפרוטקטורט רק ב-1914, עם פרוץ המלחמה. לפני אותן שנים מכריעות, 1908 ו-1914, היה מעמדם של שני המחוזות לא מוגדר מבחינת המשפט הבין-לאומי ועבור העות'מאנים הם נותרו מחוזות אוטונומיים.²⁷ על כן מציעה איימי ג'נל לראות במצב הריבונות המוגבלת ובמעמד הטריטוריאלי הנזיל של המחוז האוטונומי העות'מאני מעין תקדים למה שיהפוך להסדר בין-לאומי מקובל לאחר מלחמת העולם הראשונה כ'מגדרטים מסוג A'. דו"ח ועדת דה-בנסן הבריטית מיוני 1915 שדן בעתיד הטריטוריות הערביות של האימפריה העות'מאנית אף הציע זאת במפורש. הדו"ח מוכר בדרך כלל כמסמך שהניח את המסד הטריטוריאלי להסכם סייקס-פיקו שנחתם כשנה אחריו. אולם תוכנו הפרקטי הציע לשמור על קיומה של האימפריה העות'מאנית באמצעות הרחבה ניכרת של שיטת המחוזות האוטונומיים, כך שיתאימו לאינטרסים של מעצמות ההסכמה בלי שאלה יהיו הריבון באופן רשמי. תוכנית זו לא יצאה לבסוף לפועל כפשוטה, אולם האידיאלים הווליסוניאניים של 'התפתחות אוטונומית' עבור האומות הלא-תורכיות של האימפריה העות'מאנית (נקודה 12 בחזון 14 הנקודות של וילסון), כמו קריאתו של וילסון לאחר מכן ל'הגדרה עצמית', אכן הוחלו על תשתית מדינית קיימת שהניחו טרם מלחמת העולם הראשונה האימפריה העות'מאנית ומעצמות אירופה.²⁸ בריטניה וצרפת

24 כמובן אין משמעות הדבר שלא התקיימו בבוסניה הרצגובינה יחסי כוח קולוניאליים ושיח קולניאלי כחלק מה'אורינטפוליטיק' ההבסבורגי. ראו, Clemens Ruthner, 'Besetzungen: A Post/Colonial Reading of Austro-Hungarian and German Cultural Narratives on Bosnia-Herzegovina, 1878-1918', בתוך: רותנר ואחרים (עורכים), *אוסטריה-הונגריה, עמ' 1-12*.

25 Clemens Ruthner, 'Bosnia-Herzegovina: Post/colonial?', בתוך: שם, עמ' 10; דטרו, *רתיעה ונחישות, עמ' 34-35*.

26 ויטלי, *חוק, זמן וריבונות, עמ' 331-332*.

27 ג'נל, *מחוזות אוטונומיים, עמ' 542-545*.

28 Aimee Genell, *Empire by Law: Ottoman Sovereignty and the British Occupation of Egypt, 1882-1923*, Ph.D Dissertation, Columbia University, New York 2013, pp. 187-188, 191-194

קיבלו את השליטה בשטח ככוחות מנדטוריים אך לא כריבונים מלאים, בדומה לאופן שבו התנהלה השליטה במחוזות אוטונומיים העות'מאניים לפני המלחמה.

בהכירים בתבוסתם הקרבה, גם העות'מאנים ראו בפתרון הווילסוניאני של שלום ללא סיפוח כתשתית רצויה להסדר בתר־מלחמתי. העות'מאנים הגיעו לשיחות שביתת הנשק במודרוס באוקטובר 1918 עם הצעת פשרה להחיל אוטונומיה תחת ממשל עות'מאני מבוזר בכל הטריטוריות שאינן תורכיות במובהק – ארמניה והפרובינציות הערביות. הזון זה לא יצא לפועל ומעצמות ההסכמה דרשו את פינוי הכוחות העות'מאניים מכל הטריטוריות הלא־תורכיות. עם זאת, הן נמנעו מסיפוח אזורים אלה, כפי שעשו בקולוניות רשמיות בעשורים שקדמו למלחמה.²⁹ במסגרת הפתרון של חבר הלאומים יכלו הטריטוריות הערביות להישמר באותו מצב של ריבונות נזילה בידיהן של מעצמות ההסכמה כמנדטים מסוג A. כפי שנראה בחלק הבא, המנדטים האלה אכן היו לטריטוריות שבהן הוגבלה הריבונות של הכוח המנדטורי על ידי חבר הלאומים.

המחוז האוטונומי של מצרים לא היה למנדט לאחר המלחמה. הבריטים לא הסכימו לסכן את האינטרסים שלהם בתעלת סואץ על ידי בינאום שאלת השליטה במצרים. אך באותו זמן הם גם נמנעו מלספח את מצרים, ופתרו לבסוף את הסוגיה בהסכם האנגלי-מצרי של שנת 1922, שבו קיבלה מצרים את עצמאותה כביכול, אך למעשה נותרה תחת שליטה בריטית אפקטיבית. למרות זאת השליטה במצרים משנת 1882 הייתה למודל האדמיניסטרטיבי שאותו אפשר היה ליישם לאחר המלחמה כטריטוריות המנדטוריות מסוג A, דהיינו שליטה אימפריאלית אפקטיבית ללא סיפוח וללא ריבונות מוחלטת.³⁰ מודל זה הוחל על שטחי עיראק, סוריה ולבנון, פלשתינה ועבר הירדן תחת שליטה צרפתית ובריטית. אזורים אלה לא היו בשום שלב מחוזות עות'מאניים מוגדרים וודאי לא מחוזות אוטונומיים לפני מלחמת העולם הראשונה.³¹ אבל ההיגיון של ריבונות אימפריאלית מוגבלת, הפעם מצידו של המנדטור, התבסס על עברם של אזורים אלה כטריטוריה עות'מאנית. כיצד תורגם משא העבר העות'מאני הזה לפוליטיקה האינטרנציונלית שלאחר מלחמת העולם הראשונה? אנחנו עוברים לעסוק בשאלה זו כעת.

29 שם, עמ' 207–210; Aimee Genell, 'Arguing Wilson's 12th Point in the Ottoman Empire', in: *World War I in the Middle East and North Africa Blog* blogs.commonsgorgetown.edu/world-war-i-in-the-middle-east/seminar-participants/web-projects-2014/aimee-genell-arguing-wilsons-12th-point-in-the-ottoman-empire/ (נדלה ב־11.3.2020).

30 ג'נל, *אימפריות על פי חוק*, עמ' 222–225.

31 האדמינסטרציה העות'מאנית ויושבי הארץ זיהו את כברת הארץ המכונה 'פלסטיין' בגבולות מטושטשים בין מצרים, סוריה וחגי'אז. אולם פלסטיין לא הייתה מעולם מחוז אדמיניסטרטיבי מוגדר, ודאי לא מחוז אוטונומי. מחוז ירושלים שהשתרע עד מישור החוף במערב ומרכז הנגב בדרום הוגדר כמתצרפליכ (בערבית: מתצרפיה) ונחשב מחוז 'עצמאי' משנת 1872 משום שענייניו נוהלו ישירות בידי משרד הפנים באיסטנבול בלי לעבור דרך ממשלת הפרובינציה של דמשק או בירות לפני כן.

לידתה המאוחרת של השיטה המנדטורית ומותו בטרם עת של החזון הליברלי במזרח התיכון

מתי החלה 'תקופת המנדט'? מתי היא הסתיימה? וכיצד פעלה שיטת הממשל המנדטורית? אנחנו עוזבים כעת את העולם העות'מאני אליו נשוב לאחר דיון במערכת המנדטים בהקשר ההיסטוריוגרפי המקובל, כהסדר של אינטרנציונליזם ליברלי. לשם כך נייעזר בתזה שהציגה ההיסטוריונית האמריקנית סוזן פדרסן בספרה האחרון,³² שנמנה עם גל של מחקרים העוסקים ברעיונות של אינטרנציונליזם בקרב ארגונים, תנועות בין-לאומיות ומשפט בין-לאומי.³³ פדרסן, היסטוריונית של בריטניה, קיבלה על עצמה מטרה שאפתנית במיוחד: לכתוב היסטוריה חדשה של חבר הלאומים, הגוף המוכר בדרך כלל כקודמו האפרורי של ארגון האומות המאוחדות, שנחל כישלון חרוץ במניעת קריסתה של אירופה למלחמה עולמית שנייה. פדרסן מתמקדת בוועדת המנדטים הקבועה של חבר הלאומים ומספקת הסבר מאלף, גם אם לא אינטואיטיבי, למשמעותה של שיטת המנדטים ולדרך פעולתה. בניגוד להיסטוריות המגוונות שנכתבו מתוך הטריטוריות שבהן שלטו המעצמות המנדטוריות,³⁴ פדרסן מספקת מבט ממשטה חבר הלאומים ב'נבחה כמנגנון ליצירת סדר אימפריאלי ובין-לאומי חדש לאחר מלחמת העולם הראשונה.

מערכת המנדטים נועדה כידוע להצמיד 'חונך' אימפריאלי ללאומים שטרם בשלו (לכאורה) לשלטון עצמי, ולהדריכם לקראת עצמאות עתידית. בפועל שעתקה השליטה באוכלוסיות הכפופות למנדט את הניסיון הקולוניאלי של הכוחות המנדטוריים אשר ראו בטריטוריות החדשות חלק בלתי נפרד מנכסיהם האימפריאליים. אך פדרסן נמנעת במוצהר מלבדוק את התממשות האידיאל המנדטורי במבחן המציאות כפי שנעשה לפני כן. היא מקבלת כמובן מאליו את אי היכולת, וממילא את הכישלון של שיטת המנדטים לקדם הגדרה עצמית ועצמאות מלאה. תרומתה החשובה היא בהבהרת ההיגיון המסדר של שיטת המנדטים, כתמהיל של אימפריאליזם ואידיאולוגיה אינטרנציונליסטית ליברלית. שיטת המנדטים,

Susan Pedersen, *The Guardians: The League of Nations and the Crisis of Empire*, New York 2015 (להלן: פדרסן, שומרי הסף).

33 על ה'מפנה' האינטרנציונלי בכתיבה היסטורית ראו, Ana Antic, Johanna Conterio and Dora Vargha, 'Conclusion: Beyond Liberal Internationalism', *Contemporary European History*, Vol. 25, No. 2 (May 2016), pp. 359-371; Mark Mazower, *Governing the World: דוגמאות בולטות למגמה זו*; 2013 *The History of an Idea, 1815 to the Present*, New York; Glenda Sluga (ed.), *Internationalisms: A Twentieth-Century History*, New York 2016; Oona A. Hathaway and Scott J. Shapiro, *The Internationalists: How a Radical Plan to Outlaw War Remade the World*, New York 2017

34 Nadine Méouchy and Peter Sluglett (eds.), *The British and French Mandates in Comparative Perspectives*, Leiden 2004; מרדיך רוטלדג'.

לטענת פדרסן, אפשרה להעניק לגיטימציה להמשך המפעל האימפריאלי של המחצית השנייה של המאה התשע־עשרה בעידן הבתר־מלחמתי של מדינות לאום והגדרה עצמית.³⁵ באמצעות דיוני ועדת המנדטים הקבועה של חבר הלאומים, פדרסן טוענת, נדרשו פקידים אימפריאליים בפעם הראשונה בהיסטוריה להציג דין וחשבון על פעולותיהם ולעמוד לביקורת חיצונית על עמידתם בתנאי וביעדי המנדטים שלהם התחייבו. לחבר הלאומים לא היו אמצעים חוקיים להצר את צעדיהם של הכוחות המנדטוריים או לכפות עליהם מדיניות. אולם הזירה הבין־לאומית עצמה וההכרח של נציגי המנדטים להגיב לתשאלים, להתייחס לעצמות אזרחיות ולדוֹ"חות של ארגונים פוליטיים בין־לאומיים, כמו גם פרסום הפרוטוקולים מאירועים אלה בתפוצה עולמית, היו לבדם הכוח הממשמע של החבר.³⁶ במילים אחרות, חבר הלאומים יצר מציאות שבה הכוחות האימפריאליים לא היו ריבוניים בשטחי המנדט שבהם שלטו. נתח מהריבונות הזאת הועבר לשליטה על־אימפריאלית, דהיינו אל מועצת חבר הלאומים.³⁷ חשיבותה של מערכת המנדטים טמונה, על כן, באופן בו היא שינתה את תפקידן של אימפריות מהמרכז בז'נבה. לא כדי למתוח ביקורת על עצם הרעיון של שליטה אימפריאלית, אלא כדי לאפשר, לשפר ולהצדיק אותה באמצעות הכפפתה לנורמות בין־לאומיות של ממשל תקין.³⁸

לצרכינו כאן הניתוח הזה מאפשר להתייחס אל המנגנון המנדטורי ברצינות ולא רק ככותרת. 'תקופת המנדט' לאור הניתוח הזה תהיה אפוא פרק הזמן שבו פעלה האימפריה הבריטית לאור כתב המנדט שאליו התחייבה ושבו תפקודה ככוח מנדטורי עמד תחת פיקוח אפקטיבי של ועדת המנדטים הקבועה של חבר הלאומים. מתי כל זה החל? הקמת חבר הלאומים ורעיון המנדטים נדונו בוועידת השלום של 1919 בפריז, אך המועצה העליונה של מעצמות ההסכמה אישרה סופית את החלוקה הגיאוגרפית של המנדטים במזרח התיכון רק בוועידת סן רמו באפריל 1920.³⁹ על בסיס החלטה זו עברו בחודש יולי הבריטים לממשל אזרחי בפלשתינה והצרפתים גירשו את ממשלת פייסל מסוריה. ועדת המנדטים הקבועה של חבר הלאומים התכנסה לראשונה יותר משנה לאחר מכן, באוקטובר 1921, ורק ביולי 1922 אשררה מועצת חבר הלאומים את כתב המנדט על פלשתינה. בספרות האקדמית נחשבת לפעמים החלטה זו לנקודה שבה החל באופן רשמי המנדט הבריטי בפלשתינה, אולם למעשה מועד התחלתו של המנדט נקבע באותה החלטה ממש רק לספטמבר 1923. בפועל אומנם, גם יעד זה לא מומש שכן ועדת המנדטים החלה לפקח על האדמיניסטרציה הבריטית בפלשתינה רק בהתכנסות החמישית של חבר הלאומים באוקטובר־נובמבר 1924,

35 פדרסן, שומרי הסף, עמ' 77.
 36 שם, עמ' 4-5, 66-65.
 37 שם, עמ' 204-205.
 38 שם, עמ' 4-5.
 39 שם, עמ' 35.

משום שרק אז החלו לרדן בחבר הלאומים במתרחש במנדטים מסוג A.⁴⁰ במילים אחרות, פלשתינה נכנסה רשמית אל מערכת המנדטים כחמש שנים, ובאופן אפקטיבי שבע שנים, לאחר כיבוש הארץ בידי הבריטים ב־1917.

מדוע הכרונולוגיה הזאת משנה? הרי ממילא מרגע כיבושם את סוריה הגדולה פעלו הבריטים ברוח הצהרת בלפור, אשר בסופו של דבר הועתקה כלשונה אל כתב המנדט. מהו, אם כן, ההבדל בין התקופה שקדמה להחלתו הרשמית של המנדט ובין זו שאחריה? כאן בדיוק מדגים המבט מז'נבה את חשיבותו של חבר הלאומים לא בשינוי המדיניות הבריטית אלא להפך, במניעת השתנותה. פדרסן מראה כי משנת 1925 הייתה ההתחייבות הבריטית לחבר הלאומים הנדבך המרכזי בשמירת תוקפה של הצהרת בלפור. לאור היחסים הקרובים שרקם חיים וייצמן עם ויליאם רפארד, יושב הראש הראשון של ועדת המנדטים הקבועה של חבר הלאומים, הייתה זו ז'נבה שמשנת 1925 הזכירה פעם אחר פעם לבריטים בפלשתינה את מחויבותם לכתב המנדט ולהצהרת בלפור המוטמעת בו, בשעה שהאחרונים ביקשו, בעיקר לאחר מאורעות 1929, לשרת טוב יותר את האינטרסים שלהם בפלשתינה ולהתפשר על מדיניות הבית הלאומי.⁴¹ פדרסן אף טוענת כי הייתה זו המחויבות לחבר הלאומים אשר מנעה מהבריטים לתמרן בתוך הסתירות הפנימיות של השליטה בפלשתינה, וכך הונחה התשתית לקיפאון בהשגת הסדר בין הציונים לפלסטינים בארץ.⁴² מסיבה זו רק לאחר התפרקות רעיון חבר הלאומים מתוכן במחצית השנייה של שנות השלושים יכולים היו הבריטים לסגת באופן סופי מהצהרת בלפור, להציע את פתרון החלוקה ב־1937 ולאחר מכן להגביל את ההגירה ורכישת הקרקעות הציונית בספר הלבן של 1939.

כיצד אם כן עלינו להבין את התקופה שבין הכיבוש הבריטי ב־1917 ועד התחלת פעילותה של מערכת המנדטים בפועל מז'נבה בסוף שנת 1924? כאן אנו חוזרים אל השורשים העות'מאניים שבהם דנו קודם לכן. בתקופה זו מיזגו הבריטים לצורכיהם האימפריאליים את רעיון הריבונות המוגבלת כפי שנכונה במחוזות העות'מאניים העצמאיים, עם האידיאל המנדטורי הווילסוניאני. שנים אלה היו ה'שטח האפור' כפי שכינתה זאת ההיסטוריונית אליזבת תומפסון, שבין שליטה אימפריאליסטית על בסיס כוח (לפני מלחמת העולם הראשונה) לשליטה על בסיס חוק בין־לאומי (בין מלחמות העולם).⁴³ תקופה זו נפתחה בהכרזת החגיגות של וילסון על עתידם של העמים הכבושים, אך המשיכה באובדן כוחו ההדרגתי בפריז, בהתמסרות הניסיון האמריקני להשפיע על הנעשה בסוריה הגדולה

40 שם, עמ' 82, 95.

41 שם, עמ' 96-103 ראו גם Susan Pedersen, 'The Impact of League Oversight on British Policy in Palestine', in: Rory Miller (ed.), *Britain, Palestine, and Empire: The Mandate Years*, Burlington 2010 (להלן: פדרסן, האימפקט); יוני פורס, **תרשום! אנחנו אומה: מוסא כאט'ם אל-חוסני ביוגרפיה פוליטית**, תל אביב 2017 (להלן: פורס, תרשום! אנחנו אומה), עמ' 57-58.

42 פדרסן, **האימפקט**, עמ' 41.

43 Elizabeth Thompson, *Justice Interrupted: The Struggle for Constitutional Government in the Middle East*, Cambridge, MA 2013, pp. 121-122 (להלן: תומפסון, צדק קטוע).

(שכללה את פלשתינה) באמצעות ועדת קינג־קריין וברחיייתו של הקונגרס האמריקני את הסכמי ורסאי.⁴⁴ לאחר הנטישה האמריקנית את הפרויקט האינטרנציונלי של חבר הלאומים בקול ענות חלושה נדרש העיסוק הממשי במנדטים מסוג A – האובייקט האולטימטיבי של שיטת המנדטים כולה – לכמה שנים של כיוול מחדש. בפועל, חבר הלאומים נהג במנדטים על פי הפרקטיקה שבינתיים התקבעה בשטח: שילוב של מימוש האינטרסים הבריטיים והצרפתיים בשיטת הריבונות המוגבלת, תוך כדי הגבלה ממשית של סמכויותיהם בידי חבר הלאומים. הבריטים, שמלכתחילה לא רצו שאמריקה תתערב בשאלת הטריטוריות העוֹת־מאניות, קיבלו את מבוקשם, אך כפי שראינו הם נשארו עם מחויבותה של ז'נבה לפיקוח על פעילותם האימפריאלית.⁴⁵ במילים אחרות, עד אמצע שנות העשרים קבעו הבריטים בפלשתינה עובדות בשטח וניצלו את רעיון הריבונות המוגבלת בשטחים הפוסט־עוֹת־מאניים למימוש שאיפותיהם האימפריאליות. רק מאותו זמן ואילך החלה ההגבלה הזאת על ריבונותם לקבל גם משמעות מעשית בדמות ההשגחה של חבר הלאומים. לכן את תקופת ה'מנדט' כעידן של פרקטיקה אימפריאלית במזרח התיכון יש להבין לטענתי כתקופה פוסט־עוֹת־מאנית שמאפייניה נטועים מבחינה פוליטית במאבק הבין־אימפריאלי של התקופה העוֹת־מאנית המאוחרת. המנדט כהסדר אינטרנציונלי השתלב במציאות הזאת וקיבל מאפיינים מובחנים באמצע שנות העשרים של המאה העשרים – מאוחר יותר ממה שמקובל לתאר בהיסטוריוגרפיה.

תהיה נקודת הפתיחה של המנדט על פלשתינה אשר תהיה, האם פעלו תנאי המנדט לאור היגיון פנימי כללי? גם כאן, מבלי להבין את פעולתו של המנגנון המנדטורי אי-

44 בנקודה זו טמונה חלוקת העבודה המעניינת בין הניתוח של ארוז מנלה את 'הרגע הוילסוניאני' ובין ניתוחה של פדרסן את מערכת המנדטים. מנלה עסק רק באומות שנמצאו תחת קולוניזציה רשמית או בלתי רשמית של מעצמות ההסכמה ואשר יכלו לדרוש עצמאות בהסתמך על עקרונות ההגדרה העצמית של וילסון ובטענה שהם סייעו (לפחות במקרה של סין, מצרים והודו) לניצחון במלחמה. עם דחיית הקונגרס האמריקני את הסכמי ורסאי ואת החברות בחבר הלאומים, הגיעה עבור מנלה ההתפכחות והאכזבה מ'הרגע הוילסוניאני'. אף אחת מהטריטוריות האלה לא הפכה כמובן למנדט, שכן רק טריטוריות שנכבשו במלחמה מגרמניה ומהאימפריה העוֹת־מאנית נעשו לשטחי מנדט, השאר נותרו במעמדן הקודם. על כן העקרונות הוילסוניאניים הוצאו לפועל באמצעות חבר הלאומים דווקא באתרים שנותרו מחוץ לניתוח של מנלה. את המערכת הזאת, אשר תרגמה את האינטרסים האימפריאליים אל שפה וילסוניאנית של אינטרנציונליזם ליברלי, קיבלה על עצמה פדרסן להסביר. כך יצא שמנלה לא עסק כלל בסוריה הגדולה ובפרט בפלשתינה (אף על פי שהרגע הוילסוניאני הורגש גם שם), ולעומת זאת פדרסן הציבה את המנדט על פלשתינה כאבן הבוחן למערכת המנדטים כולה ושכספו של דבר הביא לסיומה. נוסף על כך אפשר לומר שגם אם היה מנלה מחליט לכלול את פלשתינה בניתוח שלו (למשל בעיסוק בוועדת קינג־קריין), יש להניח שהצהרת בלפור הייתה מעמידה את מימוש העקרונות הוילסוניאניים בספק גדול מלכתחילה. ראו, Erez Manela, *The Wilsonian Moment: Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism*, New York 2007

45 Andrew Patrick, 'Woodrow Wilson, the Ottomans, and World War I', *Diplomatic History*, Vol. 42, No. 5 (2018), pp. 906-908

אפשר לעמוד על משמעותו המלאה. רשיד ח'אלדי טען עוד לפני הגל הנוכחי של הכתיבה על מערכת המנדטים כי מאחר שכתב המנדט הכיל את הצהרת בלפור וביטא למעשה את מדיניות הבית הלאומי, היו הפלסטינים כלואים במלכוד אכזרי: כדי לדרוש את זכויותיהם להגדרה עצמית ברוח נאום 14 הנקודות של וילסון וסעיף 22 של אמנת חבר הלאומים (העוסק במטרת המנדטים) הם נדרשו לקבל את תנאי המנדט הבריטי. אלא שאם היו עושים זאת, הם היו מסכימים במשתמע לשלילת זכויותיהם הלאומיות למרות היותם ילידי הארץ ורוב מוחלט בה.⁴⁶ פדרסן משלימה את הטענה הזאת ומראה שמלכוד זה תורגם לאופנים הטכניים שבהם הודרו הפלסטינים מייצוג לפני חבר הלאומים. ככלל קיבלה ועדת המנדטים עצומות מנתיני המעצמות המנדטוריות רק בתנאי שהן הועברו לז'נבה דרך השלטון המנדטורי ובאישורו. משמע, תנאי הסף לקבלת עצומה לעיון בחבר הלאומים היה שזו עוסקת בתפקודו של הכוח המנדטורי אך לא מערערת על עצם קיומו. לכן מלכתחילה לא התכוונה ועדת המנדטים אפילו לדון בעצומות פלסטיניות שסירבו להכיר במדיניות הבית הלאומי, וממילא אלה לא היו מועברות לז'נבה בידי הממשל המנדטורי הבריטי.⁴⁷ מסיבה זו העביר הקונגרס הסורי-פלסטיני את פניותיו אל ועדת המנדטים בשנות העשרים באמצעות האינטלקטואל הדרוזי שכבי ארסלן, אשר העביר את מושבו לז'נבה כדי לשמש מליץ יושר פוליטי ללאומיות הערבית. גם ההסתדרות הציונית החזיקה מאז 1924 את ויקטור יעקבסון כנציגה בז'נבה כדי לייצר ערוץ ישיר כזה אל מוסדות חבר הלאומים, אף שעצומות מהיישוב הועברו לז'נבה דרך הממשל הבריטי.

ההבדל בין האפקט המנדטורי על תושבי הארץ היהודים והערבים עושה את המנדט על פלשתינה למקרה מובחן. ככלל, בריטניה וצרפת לא פעלו לקדם את המטרה המוצהרת שלשמה נוצרה השיטה המנדטורית: להביא את הלאומים שנכבשו לשלטון עצמי. מבחינה זו המנדטים לא היו שונים מהקולוניות שבהן החזיקו המעצמות במקביל. פלשתינה המנדטורית היא המקום היחיד שבו אפשר לומר שהתקיים הבדל ממשי בין מנדט לקולוניה באופן השלטון, שכן הבריטים היו כוח מנדטורי עבור היהודים, וכוח קולוניאלי עבור הפלסטינים. אפשר אף לומר שהמנדט היחיד (לפחות מבין המנדטים מסוג A) שבו נעשה מאמץ מטעם השלטון המנדטורי לעמוד בתנאי כתב המנדט, היה במקרה של מדיניות הבית היהודי. ואכן, מדיניות זו תמכה במיעוט היהודי בארץ ישראל בהקמת מוסדות פוליטיים וכלכליים עצמאיים. הייחוד של מדיניות הבית הלאומי נשענת אומנם על הסתירה העמוקה והמוצהרת שבין מחויבות המנדט הבריטי להצהרת בלפור ובין ייעוד שיטת המנדטים מלכתחילה כעוגן של סדר אימפריאלי ובין-לאומי חדש.⁴⁸ ואכן היהודים והפלסטינים הבינו באופן שונה את הבסיס המוסרי להתייבות הבריטית לחבר הלאומים ואת זכויותיהם כסובייקטים

Rashid Khalidi, *Iron Cage: The Story of the Palestinian Struggle for Statehood*, Boston 2006, 46
 (להלן: ח'אלדי, *כלוב הברזל*). pp. 32-33

47 פדרסן, *שומרי הסף*, עמ' 83-84.

48 תומפסון, *צדק קטוע*, עמ' 135-136.

של דיין בין־לאומי. עצומות שנשלחו מטעם ההסתדרות הציונית והסוכנות היהודית אל חבר הלאומים נשענו באופן מוחלט על כתב המנדט על פלשתינה ועל הזכויות היהודיות המיוחדות שהתגלמו בו, בשעה שהקונגרס הסורי־פלסטיני, הוועד הפועל הערבי ולאחר מכן הוועד הערבי העליון נסמכו בפטיציות שהועברו לז'נבה על ההיגיון האוניברסלי של השיטה המנדטורית שביטא סעיף 22 באמנת חבר הלאומים.⁴⁹

אם כן, שיטת המנדט בפלשתינה החלה מאוחר משמקובל לתאר, ומשכבר החלה, פעלה כמערכת שלטונית לא אחידה ורצופת סתירות. אך עד מתי היא נמשכה? גם כאן פדרסן מאפשרת מבט חדש על ידי שרטוט מדוקדק של התדלדלות כוחו של חבר הלאומים בשנות השלושים. גרמניה תחת היטלר פרשה מחבר הלאומים באוקטובר 1933 לאחר שלא הצליחה להביא להסרת מגבלות ורסאי על התעצמותה הצבאית באופן שווה לשכנותיה. שנתיים לאחר מכן, באוקטובר 1935, פעל מוסוליני באותה דרך לאחר שחבר הלאומים לא הכיר בכיבוש האיטלקי באתיופיה. יפן פרשה מחבר הלאומים באופן הצהרתי במאוס 1933 לאחר שהואשמה בכיבוש לא־חוקי של מנצ'וריה, אולם נשארה כבולה למנדט שלה באיי ים סין הדרומי עד נובמבר 1938, אז התנתקה מחבר הלאומים באופן מוחלט. מפשרו כל המדינות האלה מחבר הלאומים ועברו לבנות מחדש את האימפריות שלהן באירופה, אפריקה ואסיה, נחלש באופן משמעותי כוחה של ועדת המנדטים לקבוע נורמות בין־לאומיות לשליטה אימפריאלית. 'מרגע שמערכת המנדטים חדלה להיות זירה להיברות', כותבת פדרסן, 'לא רק הכוחות הרוויזיוניסטים [גרמניה, איטליה ויפן] חדלו להתחשב בה; היא נעשתה חשובה פחות גם לכוחות המנדטוריים'.⁵⁰

למצב שנוצר היו כמובן השלכות מיוחדות על המנדט בפלשתינה. כאמור, מדיניות הבית הלאומי הבריטית התאפשרה בזכות העברתה של 'שאלת פלשתינה' מעניין של ממשל אימפריאלי גרידא אל הזירה הבין־לאומית. ועדת המנדטים של חבר הלאומים מנעה מהממשל הבריטי לסגת ממדיניות הבית הלאומי חרף התנגדותם ההולכת ומחריפה של הפלסטינים והפגיעה הממשית שנדרשה מהבריטים בזכויותיהם. אולם עם עליית הנאצים לשלטון בגרמניה, ההתעקשות של ועדת המנדטים על תנאי המנדט רק גברה. כעת כש'שאלה היהודית' באירופה נעשתה לעניין של אינטרנציונליזם הומניטרי, ניתן לה פתרון בין־לאומי מן המוכן – המנדט בפלשתינה. אפילו בשעה שהגיעה הארץ לנקודת רתיחה במהלך המרד הערבי הגדול (1936–1939), התנגדה ועדת המנדטים לחלוקת הארץ

49 Natasha Wheatley, 'The Mandate as a Style of Reasoning: International Jurisdiction and the Parceling of Imperial Sovereignty in Petitions from Palestine', בתוך: **מוריין רוטלדג'**, עמ' 106–122. אליזבת תומפסון סברה שהפנייה היהודית והערבית לבריטים הייתה שילוב של דרישתם ל'חסות' (protection) על בסיס תפקידה המסורתי של אירופה להגנה על מיעוטים באימפריה העוֹת־מאנית, ושל זכויותיהם (rights) על בסיס מעמדם כאומות תחת הסדר והיחש הבין־לאומי בין שתי מלחמות העולם. ראו, תומפסון, **צדק קטוע**, עמ' 123.

50 פדרסן, **שומרי הסף**, עמ' 293.

על פי הצעת פיל ממש כמו אוהדי הציונות בבריטניה, בטענה כי פתרון זה יהיה לא־הוגן ליהודים (!). בכך מנעה ועדת המנדטים את בינאום ההצעה ואת האפשרות שתתממש.⁵¹ בשעה שרצו הבריטים להתכנס אל פתרון בעיות נקודתיות בשטחי המנדט שלהם, ראתה ועדת המנדטים דווקא את המאבק באנטישמיות הגוברת את היעד שלכמותו נוסד חבר הלאומים מלכתחילה.

כך בריטניה, ששימשה ככוח המניע ועמוד התווך של חבר הלאומים (המזכ"ל בעשור הראשון ויותר של הארגון היה אריק דראמונד הבריטי, שלפני כן שימש כמזכירו של בלפור בוועידת פריז), הגיעה בשנות השלושים המאוחרות לקונפליקט לא פתיר עם הארגון סביב שאלת פלשתינה.⁵² עם פרסום הספר הלבן של 1939 הביא מלקולם מקדונלד בחשבון את התנגדות ועדת המנדטים, אולם גמר אומר ליישם אותו גם ללא גושפנקה בין־לאומית. ועדת המנדטים אכן התנגדה, אולם עם המלחמה המתקרבת האידייליה האינטרנציונליסטית שנועד חבר הלאומים להשיג נדחקה לתחתית סדר העדיפויות. הממשל הבריטי שחרר את עצמו מהכבלים שהוא עצמו קשר בשנות העשרים.⁵³

עם פרוץ מלחמת העולם השנייה בספטמבר 1939 ניצבה ועדת המנדטים לפני דילמה עקרונית. האם הטריטוריות שתחת שליטה מנדטורית בריטית וצרפתית נחשבות אף הן כמי שנמצאות במלחמה עם גרמניה? אם כן, הדבר הצריך מיליטריזציה של אותן ארצות (שלמעשה כבר החלה), אשר עמדה בסתירה לתנאי המנדט. יותר מכך, החלטה כזאת הייתה מוציאה את אותן טריטוריות מתחום הניטרליות העקרונית של חבר הלאומים כמוסד בין־לאומי, והמשמעות הייתה אובדן החסות על הממשל המנדטורי. לפיכך הוסכם שהכוחות המנדטוריים יאשררו את מעמדם הבין־לאומי של הטריטוריות שתחת חסותן בהתכנסות הבאה ב־1940, אולם זו כבר לא יצאה אל הפועל מעולם.⁵⁴ את הסדר הבין־לאומי של היום שלאחר המלחמה החלו להתוות בריטניה, ארצות הברית וברית המועצות ב־1942, ובכלל זה הנחת מסד העקרונות להקמת ארגון האומות המאוחדות. האחרון התכנס בסתיו 1944 ובקיץ 1945 בארצות הברית כדי לנסח אמנה ולקבוע את אופן פעולתו. המעצמות המנצחות נמנעו מראש מלספח אל שטחן טריטוריות שנכבשו במלחמה, אולם בהתבסס על החלוקה הטריטוריאלית המנדטורית הוקמה תחת האו"ם מערכת הנאמנות (trusteeship). כל אזכור לנחיתות תרבותית או גזעית שאפיין את ז'רגון חבר הלאומים הועלם ועל המעצמות הוטל לקדם את הטריטוריות שתחת פיקדונן אל שלטון עצמאי מהר ככל האפשר. במזרח התיכון

51 שם, עמ' 283-284.

52 שם, עמ' 356-359, 372.

53 פלשתינה לא הייתה מקרה בודד. שחרורה של עיראק מהשלטון המנדטורי הבריטי כבר בשנת 1931 והכרזתה כמדינה עצמאית נועדו במידה רבה לאפשר לבריטים להמשיך את שליטתם בבית המלוכה ההאשמי ובמקורותיה הכלכליים של המדינה במנותק מכבלי חבר הלאומים. צרפת, בדומה לבריטניה, פעלה אף היא באופן עצמאי כאשר העבירה לתורכיה את מחוז אלכסנדרטה הסורי, שהפר את המנדט על סוריה בלי להיוועץ קודם לכן בוועדת המנדטים. פדרסן, שומרי הסף, עמ' 393.

54 שם, עמ' 395-396.

הכריזו הבריטים שכבשו את סוריה מידי ממשל וישי על עצמאותן של לבנון ב־1943, של סוריה ב־1946 (למורת רוחו של שארל דה גול), ושל אמירות עבר הירדן באותה שנה. בפלשתינה, הנציב העליון האחרון סר אלן קאנינגהם (1945-1948), כמו דומיו בארמיניסטרציה הבריטית, הבין עד יומו האחרון שהממשל הבריטי בפלשתינה נובע מן המנדט. אולם אף הוא לא התעלם מהקשיים שבהחלת החוק המנדטורי מתום מלחמת העולם השנייה ואילך עם אוכרן המטרייה הפוליטית של השיטה בכללותה. בן־גוריון, שהיטיב להבין את המציאות החדשה, אמר לקאנינגהם בהקשר להגירה הבלתי חוקית ('העפלה') כי משעה שהבריטים עצמם לא עומדים בתנאי המנדט ומגבילים את מכסת המהגרים היהודיים לארץ, אין למעשה חוק מנדטורי כלל. קאנינגהם הסביר בהרצאה בצ'טהם האוס ביולי 1948 כי 'עבור היהודים, כפי שהם פירשו את המנדט, [ההגירה] לא הייתה בלתי חוקית. אך פירוש זה בז'נורמה הבין־לאומית, ובוודאי הפר את החוק בפלשתינה'.⁵⁵ אם כך, התפוררות הפיקוח של חבר הלאומים על מילוי תנאי המנדט כלשונם החלה כבר באמצע שנות השלושים וקיבלה ביטוי מובהק בספר הלבן של 1939 ואפשר אף לומר שעוד לפני כן, במעבר לדיכוי צבאי ברוטלי והרסני של השלב השני של המרד הערבי החל בספטמבר 1937.⁵⁶ לא היה זה רק הכישלון הבריטי לעמוד ב'כפל ההבטחות' של כתב המנדט, אלא קריסתו הכללית של הסדר הבין־לאומי החדש שניסו וילסון ומעצמות ההסכמה ליצור לאחר מלחמת העולם הראשונה, ובו אימפריות משמרות את זכות קיומן באמצעות אחריות לשליטה נאורה בטריטוריות תחת שליטתן.

קריסת החזון האינטרנציונלי באמצע שנות השלושים לא שייך למסגרת העל בלבד אלא מסמן גם קו פרשת מים עבור התנועות הלאומיות במדינות המנדט. דימיטרי שומסקי מראה בספרו האחרון כיצד ההגות של ה'אבות המייסדים' של הציונות: פינסקר, הרצל, אחד העם, ז'בוטינסקי ובן־גוריון צמחה מתוך שיח מיעוטים שבו הרב־לאומיות ההבסבורגית שימשה מודל לעתיד פוליטי אפשרי של אוטונומיה יהודית באימפריות הצארית והעוֹת־מאנית.⁵⁷ אף ששלוש האימפריות האלה נעלמו מן העולם לאחר מלחמת העולם הראשונה, תפיסת ההגדרה העצמית היהודית כחלק ממסגרת אימפריאלית יכולה הייתה להעתיק את עצמה בקלות אל המציאות החדשה שבה האימפריה הבריטית נעשתה למסגרת העל הפוליטית. החזון האימפריאלי הבריטי לאחר מלחמת הבורים השנייה, ובעיקר לאחר מלחמת העולם הראשונה, השתנה בהדרגה מאימפריאליזם של קולוניות אל מודלים שונים של אימפריאליזם

Alan Cunningham, 'Palestine: The Last Days of the Mandate', *International Affairs*, Vol. 24, No. 4 (1948), p. 484 55

Jacob Norris, 'Repression and Rebellion: Britain's Response to the Arab Revolt in Palestine of 1936-39', *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, Vol. 36, No. 1 (2008), pp. 25-45 56

Dmitry Shumsky, *Beyond the Nation-State: The Zionist Political Imagination from Pinsker to Ben-Gurion*, New Haven, CT 2018 57

פרטיבי: מאיחוד דרך פדרציה של דומיניונים בעלי ריבונות חלקית ועד קומונוולת של מדינות עצמאיות.⁵⁸ הציונות שנשאה מראשיתה את פוטנציאל ההשתלבות ברעיונות האלה נכנסה במחצית השנייה של שנות העשרים אל אותו חזון פדרטיבי, מה שקיבל ניסוח ופרוגרמה סדורה בין היתר בחזון 'הדומיניון השביעי' של איש הלייבור הבריטי ותומך הציונות המושבע ג'וזאיה וג'ורד. רעיונות כשל וג'ורד התאימו במדויק לשאיפות ציוניות מאז ימיו של הרצל, למצוא כעין 'חממה' מדינית, וקנו שביתה גם אצל ז'בוטינסקי ובתנועה הרוויזיוניסטית בכלל, כמו גם, אם כי באופן זהיר יותר, אצל פרדריק קיש וחיים ארלוזורוב.⁵⁹ במאמרו בגיליון זה טוען נמרוד לין כי תוכנית הפעולה הציונית תחת הבריטים קידמה התיישבות על בסיס דמוקרטיה מוניציפלית, לא-רובנית, שבה לאום אחד לא שולט באחר אלא שניהם כפופים לממשל בריטי (כעין דומיניונים בתוך אימפריה), יהיו היחסים הדמוגרפיים ביניהם אשר יהיו. מדיניות הריבונות המוגבלת, יחד עם גיבוי המערכת האימפריאלית הבריטית ורעיון השמירה על זכויות המיעוטים שקידם חבר הלאומים, שימשו בסיס אידיאולוגי מושלם להבנה כזאת של המעשה הציוני. על כן אישים מרכזיים ביישוב – יצחק בן-צבי, דוד בן-גוריון וברל כצנלסון – חשבו גם הם בשנות העשרים דרך המודל האוטונומיסטי שבו יכלו לאומים שונים לטעון לרוב באזורים מוגדרים בתוך המדינה.⁶⁰ אך אולי יותר מכול, כפי שמראה מוטי גולני, היה זה חיים וייצמן שניצח על המדיניות הציונית של 'לא לשלוט ולא להישלט' כפרוגרמה פוליטית. לאחר מאורעות 1929 ופרסום הספר הלבן של פספילד ב-1930, וייצמן אף הבין שאי-היכולת לבסס רוב יהודי בפלשתינה והכרח לחיות לצד הערבים חייבת להיות מעוגנת בהסדר אימפריאלי כלשהו.⁶¹ מנקודה זו עבר וייצמן לחשוב, ובהמשך לגבש, תוכנית לחלוקת הארץ לשתי יחידות טריטוריאליות תחת שליטה אימפריאלית בריטית. תוכניתו והיוזמה הבריטית לחלוקה נפגשו במרד הערבי ב-1936. אכן, החלוקה שהציעה לבסוף ועדת פיל ב-1937 הייתה מבחינת הבריטים פתרון אימפריאלי אולטימטיבי ברוח הריבונות המוגבלת – יצירה של מעין אוטונומיות שיוכלו להשתלב טוב יותר בפדרציה שנשלטת מלונדון, ולא של יחידות לאומיות נוסח ורסאי כפי שאפשר היה לחשוב.⁶²

58 מוטי גולני, "אפקט החממה": המשגה אימפריאלית ומעשה ציוני, בתוך: דבורה הכהן ואניטא שפירא (עורכות), *איש הנגב: ספר זאב צחור*, תל אביב 2017, עמ' 219-321.

59 שם, עמ' 327; אריה דובנוב, "המדינה שברדך" או האימפריה מכה שנית? אימפריאליזם פדרטיבי ולאומיות יהודית בעקבות מלחמת העולם הראשונה, *ישראל*, חוב' 24 (2016), עמ' 20; נמרוד לין, על מה אנחנו מדברים כשאנו מדברים על מדינה? מחשבת המדינה הציונית בתקופת המנדט בהקשריה הגלובליים, *ישראל*, חוב' 27-28 (2021) (להלן: לין, על מה אנחנו מדברים), עמ' 190.

60 שם.

61 Motti Golani, "The Meat and the Bones": Reassessing the Origins of the Partition of Mandate Palestine, in: Arie Dubnov and Laura Robson (eds.), *Partitions: A Transnational History of 20th Century Territorial Separatism*, Stanford, CA 2019, pp. 87-88

62 Arie Dubnov, 'The Architect of Two Partitions or a Federalist Daydreamer? The Curious Case

אלא שרעיון החלוקה שנולד בשנות השלושים כמתווה לשתי יחידות תחת מסגרת אימפריאלית, הבשיל גם אל תוך שיח חדש של שתי מדינות ריבוניות. בהפרדה הטריטוריאלית שפתחה הצעת החלוקה של פיל בין יהודים לערבים יכלו הבריטים והתנועה הציונית גם להתנתק מהמסגרת הרעיונית האימפריאלית, הפאריטי הפרלמנטרי והאוטונומיה, ולעבור לדבר בריש גלי על הקמתה של מדינת לאום. כפי שמראה לין היה זה מימוש חזון קיים ללא ספק, בעיקר לאחר ההגירה המואצת של ראשית שנות השלושים, אולם כזה שאי אפשר היה להעלות על הדעת בלי רוב יהודי על ככרת אדמה מוגדרת. הצעתו של פיל פתחה אפשרות ליצור רוב כזה על ידי טרנספר 'מרצון' של חלק מהאוכלוסייה הערבית שתיוותר בשטחי המדינה היהודית כדי לאפשר שלטון דמוקרטי פרלמנטרי על בסיס רוב דמוגרפי יהודי מובהק.⁶³ הצעת החלוקה של פיל, אם כן, היא רגע דיאלקטי קלאסי. היא מייצגת בתמצות מזוקק את ההיגיון של תקופה אחת, אינטרנציונליזם ליברלי, על־לאומי ואימפריאלי, ובה בעת מביאה להבשלה סופית זרמים מוחבאים יותר – לאומיות מדינית, טריטוריאלית, אנטי או פוסט־ליברלית – אשר עכשיו יפרצו אל פני השטח.

שינויים אלה התרחשו גם בחברות הערביות של המזרח התיכון בשנות השלושים, כאשר האמונה בליברליזם הפרלמנטרי של הבריטים והצרפתים, כמו גם תחזוקתו בפועל בידי האליטות הפוליטיות הוותיקות, כשלו להשיג עצמאות מדינית. מובילי המאבק הלאומי לאחר מלחמת העולם הראשונה, העבירו אומנם את החברות הערביות במסלול האידיאולוגי 'מעוֹת־מאניות לערביות', אולם מצאו את עצמם לבסוף מניחים את התשתית למוסדות מדינתיים פרטיקולריים תחת שלטון מנדטורי ואימפריאלי. הדור הבא, שצמח כבר אל תוך מדינת הלאום הערבית במצרים, בסוריה, בלבנון, בעבר הירדן ובפלשתינה בין מלחמות העולם, רכש מודעות פוליטית נוכח מאבק מתמיד בשלטון זר, תקרת זכוכית חברתית־כלכלית ומערכת חינוך שנטעה בו תודעה לאומית פאן־ערבית.⁶⁴ בשנות השלושים החליפה בהדרגה פוליטיקת המונים חדשה את פוליטיקת הנכבדים המבוססת מהתקופה העוֹת־מאנית. ארגוני נוער סמי־צבאיים ומפלגות חדשות החלו לקרוא תיגר על ההנהגה האליטיסטית הישנה ולמתוח ביקורת בגלוי על מדיניותה הרפה מול הכוחות המנדטוריים. בסוריה ביקשו הליגה לפעולה לאומית, המפלגה הקומוניסטית והמפלגה הסוציאליסטית־לאומית לרשת את 'הגוש הלאומי' ואת 'שיתוף הפעולה בכבוד' שלה עם הצרפתים. במצרים גדודי 'החולצות הירוקות', תנועת האחים המוסלמים ומפלגת 'מצרים הצעירה' החלו לקרוא תיגר על מפלגת הוופד הוותיקה ויחסיה עם הבריטים, ובעיראק תנועת הפותווה

of Reginald Coupland', in: idem and Laura Robson (eds.), *Partitions*, pp. 56-84

63 לין, על מה אנחנו מדברים, עמ' 208-210.

64 על האופן שבו ההיסטוריוגרפיה למדה לזהות ולהכיר את דור שנות השלושים באמצעות היסטוריה חברתית ותרבותית ראו, Israel Gershoni, 'Rethinking the Formation of Arab Nationalism in the Middle East, 1920-1945: Old and New Narratives', in: James Jankowski and Israel Gershoni (eds.), *Rethinking Nationalism in the Arab Middle East*, New York 1997, pp. 12-13

שחינכה ללאומיות שוביניסטית ולאטוס צבאי התחזקה מאוד בקרב הצעירים.⁶⁵ בפלשתינה כישלונם של הנכבדים העירוניים הפלסטינים ששולבו באדמיניסטרציה הבריטית להביא להישגים נגד מדיניות הבית הלאומי היהודי הביא למאבק הגרילה הלאומי-אסלאמיסטי של חבורת עז אל-דין אל-קסאם ולהקמתה של מפלגת אל-אסתקלאל הפאן-ערבית.⁶⁶ עם התרסקות החלום הליברלי שלאחר מלחמת העולם הראשונה, נסללה הדרך להתקוממויות של שנת 1936 בפלשתינה, במצרים ובסוריה. התקוממויות אלה היו בו בזמן פרטיקולריות ופאן-ערביות, נגד האליטה הפוליטית הישנה, נגד הכוחות הקולוניאליים ונגד הציונות. במצרים ובסוריה הגיעו בריטניה וצרפת להסדרי עצמאות הדרגתיים (ההסכם האנגלי-מצרי של אוגוסט 1936 וההסכם הצרפתי-סורי של ספטמבר 1936). בפלשתינה פרסום הצעת פיל ביולי 1937 הביא לשלב השני והאלים הרבה יותר של המרד.

אלברט חוראני סבר, לאור שינויים אלה, כי שנות השלושים המאוחרות סגרו במצרים ובסוריה את 'העידן הליברלי' במחשבה האינטלקטואלית הערבית שהחל במפגש המוסלמי-אירופי של המאה התשע-עשרה, ובו נתחברה הגות אסלאמית-רפורמיסטית עם הגות ליברלית-סקולריסטית אירופית (לאו דווקא עם 'ליברליזם' שכשלעצמו נותר תמיד מטרה משתנה ולא מצב קיים) ליצירת אידיאולוגיה של לאומיות ערבית.⁶⁷ התזה של חוראני, למרות מגרעותיה והטיותיה, מאפשרת לחבר את קריסת החזון הליברלי באירופה בין מלחמות העולם עם קריסתו במזרח התיכון. המודרניות האירופית, קוסמת ככל שהייתה, לא יכולה הייתה עוד לשמש מודל לפוליטיקאים, לרפורמטורים ולאינטלקטואלים מוסלמים אחרי שהגדישה את הסאה בשליטה קולוניאלית והובילה את העולם אל הזוועות של מלחמה נוספת.⁶⁸ דערכתו של 'העידן הליברלי' במזרח התיכון בשנות השלושים שעליה הצביע חוראני הביא למעשה לקיצה מורשת עות'מאנית חיה מהעשורים שלפני מלחמת העולם הראשונה.⁶⁹

Betty S. Anderson, *A History of the Modern Middle East: Rulers, Rebels, and Rogues*, 65
Stanford, CA 2016, pp. 241-269

66 על הדרך למרד הערבי הגדול כהפיכה של הפוליטיקה הפלסטינית ממובלת בידי האליטה לזו של ההמון והפלאחים ראו, Charles W. Anderson, *From Petition to Confrontation: The Palestinian National Movement and the Rise of Mass Politics, 1929-1939*, Ph.D Diss., New York University 2013

67 Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1939*, Cambridge 2001, pp. 341-345

68 Jens Hanssen and Max Weiss, 'Introduction: Language, Mind, Freedom and Time: The Modern Arab Intellectual Tradition in Four Words', in: Jens Hanssen and Max Weiss (eds.), *Arabic Thought beyond the Liberal Age*, Cambridge 2016, pp. 11-12
עוסקים באופן זה או אחר במסגור הכרונוולוגי של חוראני את 'העידן הליברלי' (או: 'הנהדה') הערבי. הביקורת במאמרו של ישראל גרשוני היא ככל הנראה החריפה ביותר. ראו, Israel Gershoni, 'The Demise of "the Liberal Age?"', *ibid.*, pp. 298-322

אל מול פרקסיס כמו גם העדפת מין מסוים של אינטלקטואלים על פני אחרים ראו, Hussein Omar, 'Arabic Thought in the Liberal Cage', in: Faisal Devji and Zaheer Kazmi (eds.), *Islam after Liberalism*, Oxford 2017, pp. 17-45

69 השמטת הקונטקסט העות'מאני היא נקודת הביקורת המרכזית של ג'יימס גלוין על תזת 'פוליטיקת

בשנים האחרונות מסייעים היסטוריונים של המזרח התיכון בהוספת הקונטקסט הזה לתמונה ומאפשרים לשרטט את פני הדור שפינה את מקומו בשנות השלושים כחלק מ'הדמדומים העוֹת־מאניים'.⁷⁰ כפי שמראה אליזבת תומפסון, את שורשי הליברליזם של אותו דור – אמונתו בממשלה המגינה על חירות האזרח למצות את כישוריו ויכולותיו – יש לשייך לתקופה העוֹת־מאנית המאוחרת. זהו דור שעבר מהאטוריטריות של הסולטאן עבדולחמיד השני אל המהפכה החוקתית העוֹת־מאנית השנייה ב־1908, חווה את התגבשות הלאומיות העוֹת־מאנית והערבית בצילה וניסה, בלא מעט נאיביות, לדרוש אותו סוג של צדק חוקתי גם מהכובשים האימפריאליים לאחר מלחמת העולם הראשונה.⁷¹ במקרה הפלסטיני היו שראו במודל כזה של צדק, בדומה למקרה היהודי, בסיס לפתרונות פדרטיביים לאו דווקא ריבוניים לפתרון שאלת פלשתינה בהסתמך על העבר העוֹת־מאני ועל ההווה האימפריאלי הבריטי.⁷² במקביל זהו גם דורם של התורכים הצעירים ושל האדרת השילוב בין מודרניות לכוח צבאי. על כן גם המאבק המזוין לעצמאות בשנות העשרים והשלושים נשען על אדנים עוֹת־מאניים. בספרו האחרון מתחקה ההיסטוריון מייקל פרובנס אחר קבוצה של דמויות מוכרות בלאומיות הערבית בשנים שבין מלחמות העולם, אך מסביר את פועלן באופן מרתק דווקא לאור הכישורים, הניסיון ותפיסת העולם שרכשו כקציני צבא שהוכשרו באקדמיה הצבאית העוֹת־מאנית של מפנה המאות התשע־עשרה והעשרים. פרובנס מכנה אותם 'הדור העוֹת־מאני האחרון'.⁷³ הוא מדגיש את תפיסת העולם המשותפת של קבוצה זו אשר ראתה בשילוב של מודרניות, עוצמה צבאית וגאווה לאומית כוח משחרר. את המאבק לעצמאות כנגד בריטניה וצרפת מסביר פרובנס לא כהתעוררות פלאית של התודעה הלאומית הערבית אלא כהמשכו של המאבק העוֹת־מאני לריבונות אימפריאלית באמצעות פטריוטיזם, כוח, סדר ומודרניזציה. באופן זה אירועים שהוסברו בעבר במסגרות לאומיות נפרדות כמו מלחמת העצמאות התורכית, המרד בבריטים בעיראק ב־1920, תקופת הממשלה הפייסלית בסוריה וסיומה בקרב מייסולון ביולי 1920, המרד הסורי של 1925 ואפילו זה ב־1936 נקשרים יחד כתגובה להתפרקות האימפריה של מי שהיה עד לא מזמן כוח החלוץ הצבאי שלה.

הנכבדים' האלמותית של חוראני. אני מחיל אותה פה על תזת העידן הליברלי. ראו, James Gelvin, 'The "Politics of Notables" Forty Years After', *Middle East Studies Association Bulletin*, Vol. 40, No. 1 (2006), pp. 19-29

70 שאייג, המזרח התיכון, עמ' 9-10, 201-200.

71 תומפסון, צדק קטוע, עמ' 1-3.

72 אלי אושרוב ואבירם צורף, 'לא בארץ הצבי בלבד', הזמן הזה, יולי 2019, hazmanhazeh.org.il/palestine/ (נדלה ב־22.5.2020).

73 פרובנס, הדור העוֹת־מאני האחרון. המחקר של אורצ'ון ג'אן אוקאן משלים במידה רבה את הנרטיב של פרובנס כאשר הוא ממקם את האופקים הפוליטיים של אותם קצינים פוסט־עוֹת־מאניים בתוך מאבק להכרה בזכויות כלכליות ומשפטיות ובהון הסימבולי שהיטשטשו עם היעלמות האימפריה העוֹת־מאנית. ראו, אוקאן, להתמודד עם שינויים.

הגיתוח הפוסט-עות'מאני של פרובנס מאפשר להבין מקור נוסף לייחודו של המקרה הפלסטיני, ולא רק בגלל הציונות או מדיניות הבית הלאומי, אלא בגלל התנאים העות'מאניים שהקדימו אותן. בשנת 1872 הקימו העות'מאנים את המחוז העצמאי של ירושלים (שהקיף את השטח מקו ירושלים-יפו בצפון ועד מרכז הנגב של היום) כתגובה לנוכחות הגוברת של מוסדות אירופיים ולמאבקים הפוליטיים שאלה הביאו איתם לארץ הקודש במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. במסגרת המהלך הזה הוכפף מחוז ירושלים, שנשלט עד אז בידי מושל הפרובינציה של סוריה, ישירות לאיסטנבול כדי לאפשר שליטה ישירה בענייני ארץ הקודש מהמרכז האימפריאלי.⁷⁴ כתוצאה מכך, בעוד במחוזות אחרים הוקמה רשת היררכית של מכינות צבאיות מחוזיות תחת האקדמיה הצבאית המרכזית בכירת האימפריה, השליטה הישירה של איסטנבול במחוז ירושלים ייתרה את הכשרתה של שכבת קצונה מקומית. לימים, פרובנס טוען, השליך חיסרון זה על יכולתם של הפלסטינים להתארגן במסגרת מאבק צבאי נגד המפעל הציוני והבריטי. כך היו אירועי נבי מוסא ב-1920 ומאורעות תרפ"ט ב-1929 ספורדיים וספונטניים יותר מהמאבקים המקבילים בעיראק, בסוריה ובאנטוליה שהתפתחו לכדי מרי מאורגן. אין פלא, אם כן, שרק עם חדירת המאבק הפלסטיני ביתר שאת לתודעה הפאן-ערבית סביב המרד של 1936-1939, אנו מוצאים את מעורבותם הפעילה של קבוצת קצינים עות'מאניים לשעבר. נורי אל-סעיד פעל בשליחותו של המלך ע'אזי לתווך בין הבריטים והפלסטינים, ראש הממשלה העיראקי יאסין אל-האשמי גייס מתנדבים וכסף, וקציני הצבא הוותיקים סעיד אל-עאץ וכמובן פאוזי אל-קאוקג'י הובילו כוחות מזוינים ונלחמו בשדה הקרב.⁷⁵ אך למעט האחרון שעוד יוביל גייסות ב-1948, אירועים אלה בשנות השלושים סימנו את שירת הברבור של המורשת הצבאית העות'מאנית. בעשור שלאחר מכן ייעלם הדור העות'מאני האחרון מעמדות השפעה.

סגירת המציאות העות'מאנית בתוך זמן עבר

הפרדיגמה הפוסט-עות'מאנית שמאמר זה מציע נשענת על מיזוג אופקים היסטוריוגרפי שמקובל בשנים האחרונות יותר מבעבר: בקרב היסטוריונים של המזרח התיכון המודרני גוברים העניין והאוריינות בהיסטוריה עות'מאנית, ועות'מאניסטים מעוניינים יותר ויותר לומר משהו על העולם שלאחר קריסת האימפריה.⁷⁶ הספרות הערכנית של התקופה העות'מאנית

Johann Bussow, *Hamidian Palestine: Politics and Society in the District of Jerusalem 1872-1908*, Leiden 2011, pp. 41-59 74

פרובנס, *הדור העות'מאני האחרון*, עמ' 202, 235-239. למעבר של קאוקג'י עצמו מהעולם העות'מאני לזה של המאבק הערבי לעצמאות ראו, Laila Parsons, *The Commander: Fawzi al-Qawuqji and the Fight for Arab Independence 1914-1948*, London 2016 75

76 ניתוח של התקופה העות'מאנית המאוחרת יחד עם העשורים שלאחר מלחמת העולם הראשונה היה עד לא מזמן בעיקר נחלת העוסקים בחקר 'צמיחתה' של תורכיה המודרנית אשר נחשבה, בניגוד לעולם הערבי ולבלקן, המשך טבעי של התקופה העות'מאנית המאוחרת. הודות לביקורת ההיסטוריוגרפיה הלאומית בשני אזורים אלה אפשר כעת לחשוב מחדש על החיים שלאחר המוות' של האימפריה

המאוחרת מספקת תובנה קריטית לגישור מעל התהום של מלחמת העולם הראשונה והיא שגם האימפריה העות'מאנית, למרות חולשתה הברורה כלפי חוץ, עברה 'מפנה אימפריאלי' במהלך המאה התשע־עשרה: החל ברפורמות התנוזימאת, דרך התגובה להן מכיוון 'העות'מאנים הצעירים' וכינון החוקה הראשונה, וכמובן תחת שלטונו של עבדולחמיד השני, אז בא מפנה זה לידי ביטוי ביתר שאת דרך אוטוריטריות מוחלטת, שיח לאומי, פאן־אסלאמי וקולוניאלי הולך ומתחזק, ובמקביל אליו מודרניזציה מואצת בבירוקרטיה ובתשתיות.⁷⁷ על כן, אם ברצוננו לנתח את ההיסטוריה של המזרח התיכון המודרני דרך מבט על אימפריות, עלינו לחשוב על העבר העות'מאני תחילה. אי הרצון (והיכולת) לשנות את הסדרים העות'מאניים מין היסוד בטריטוריות שנכבשו בידי מעצמות אירופה מוסבר פעמים רבות כממשיך את שיטת השלטון העקיף שהונהגה בקולוניות באסיה ובאפריקה, על פי רוב על בסיס הרצון 'להחזיק את האימפריה בזול', בדומה למודל הבריטי בהודו לאחר מרד 1857.⁷⁸ אולם הפרדיגמה הפוסט־עות'מאנית שמוצעת כאן מבקשת לבחון את הפרקטיקה של האימפריה הכובשת לא רק לאור המקבילות בטריטוריות אחרות, אלא גם לאור הכורח להתמודד עם העבר האימפריאלי של האימפריה הנכבשת. השארת הסדרים העות'מאניים על כנם במזרח התיכון לא הייתה רק פעולת 'גזור והדבק' מרחבי האימפריה הבריטית אלא גם דרך להתמודד עם המורשת עות'מאנית של מודרניזציה, חוק וסדר חברתי. מבט כזה מאפשר לחבר למשל בין הפרקטיקה הבריטית במצרים החל ב־1882 ובין זו שבפלשתינה החל ב־1917, לא מפני שבשני המקרים מדובר בבריטים, אלא מפני שבשני המקרים מדובר

העות'מאנית גם שם. ג'נל, פרובנס, בולג'ינה, אמזי־ארדוגדולר, עמארה, אגמון ואחרים המוזכרים בסימוכין של מאמר זה מייצגים את חציית הקווים הזאת. אחת הסיבות להתפתחות הזאת היא, מן הסתם, הקושי להגיע אל מסמכים ארכיוניים בעולם הערבי, בוודאי אחרי אירועי 'אביב הערב' בקיץ 2011, אל מול הנגישות הפשוטה באופן יחסי של הארכיון העות'מאני באיסטנבול.

77 המחקר הקלאסי על האופן שבו עבדולחמיד השני מיתג מחדש את האימפריה נוכח אתגרי המירוץ האימפריאלי, נותר *Selim Deringil, The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire*, London 2011; על שיח וייצוג אימפריאלי־קולניאלי באימפריה העות'מאנית בדומה לאימפריות אחרות ראו למשל, "They Live in a State of Nomadism and Savagery": The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate', *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 45, No. 2 (2003), pp. 311-342; Ussama Makdisi, 'Ottoman Orientalism', *The American Historical Review*, Vol. 107, No. 3 (June 2002), pp. 768-796; Zeynep Çelik, *Empire, Architecture, and the City: French-Ottoman Encounters, 1830-1914*, Seattle, WA 2008. Özgür Türesay, 'The Ottoman Empire Seen through the Lens of Postcolonial Studies: A Recent Historiographical Turn', *Revue d'histoire Moderne et Contemporaine*, no. 2 (2013), pp. 127-145; Alan Mikhail and Christine Philliou, 'The Ottoman Empire and the Imperial Turn', *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 54, No. 4 (2012), pp. 739-740

78 ראו למשל, Laura Robson, *Colonialism and Christianity in Mandate Palestine*, Austin, TX 2011, pp. 48-50; Nicholas Roberts, *Islam under the Palestine Mandate*, London 2017, pp. 20-31 (להלן: רובסון, קולוניאליזם ונצרות); (להלן: רוברטס, האסלאם תחת המנדט בפלסטין).

בטריטוריות פוסט-עות'מאניות. על כן, כפי שהראיתי קודם, גם טריטוריה מרוחקת כמו בוסניה-הרצגובינה תחת שלטון ההבסבורגים מ-1878, רלוונטית לאותו ניתוח. כטריטוריות פוסט-עות'מאניות, לפני ואחרי מלחמת העולם הראשונה, פלשתינה, מצרים ובוסניה-הרצגובינה מתגלות כדומות באופן מעניין, למשל, באופן שבו השתלבו השליטים האימפריאליים החדשים במסד הדתי הקיים. בבוסניה ביקשו האוסטרים ליצור אלמנט פטריוטי בוסני-מוסלמי שיחליש את זה הסרבי והקרואטי, וייסדו ב-1882 את מוסד ה'ריאסת'⁷⁹. המוסד נועד לשמר את האדמיניסטרציה הדתית בענייני פסיקה, משפט, הקדשים וחינוך כפי שנוסדה בידי העות'מאנים, אולם לנתק אותה במקביל ממרות לשכת השייח' אל-אסלאם באיסטנבול ולמעשה להחליפו בסמכות מקומית. נשיא הריאסת כונה 'ראיס אל-עלמאא', כינוי ששימש לפני כן כשם נרדף לתפקיד השייח' אל-אסלאם העות'מאני או כתואר כבוד לשופטים ולפוסקים זוטרים יותר באימפריה.⁸⁰ באופן אירוני ההצלחה של מוסד זה וניתוקו הגובר מהממסד האימפריאלי העות'מאני נשענו במובהק על בתי הספר, על מערכות התקשורת ועל בתי הדפוס שייסדו העות'מאנים בשנות השישים והשבעים של המאה התשע-עשרה כחלק ממודרניזציה מקיפה של המחוז. יתרה מזאת, האסכולה של הוגי הדת והפוסקים שטיפחו ההבסבורגים קידמה אידיאולוגיה רפורמיסטית-מודרניסטית שנשענה על המודרניזציה העות'מאנית ושאבה ממנה. מבחינה זו האוסטרים המשיכו והרחיבו את המודרניזציה העות'מאנית הן האידיאולוגית הן הטכנית, כחלק מהטמעת המחוזות של בוסניה והרצגובינה באימפריה שלהם.⁸¹

במצרים הייתה השתלשלות עניינים דומה. בתהליך ארוך של מרכזו הסמכויות הדתיות שהחל בשנות השישים של המאה התשע-עשרה ייסדה הממשלה הח'דוית את מוסד המופתי הראשי של מצרים (מפתי אל-דיאר אל-מצריה) בשנת 1880, ובהמשך בשנת 1895 את מוסד דאר אל-אפתאא' – הגוף המוסמך מטעם המדינה לפרסום חוות דעת הלכתיות (פתוות).⁸² הבריטים במצרים היו עדים לתהליך זה ולא יוזמיו, אולם עד מהרה הבין לורד קרומר, המושל הבריטי במצרים בפועל, את חשיבות המוסד, ובעיקר את זהות העומד בראשו

Leyla Amzi-Erdoğdular, *Afterlife of Empire: Muslim-Ottoman Relations in Habsburg Bosnia Herzegovina, 1878-1914*, Ph.D. Dissertation, Columbia University, New York 2013, pp. 132-135 79

Fikret Karčić, 'The Office of Ra'is al-"Ulama" among the Bosniaks (Bosnian Muslims)', *Intellectual Discourse*, Vol. 5, No. 2 (1997), pp. 111-112 80

Leyla Amzi-Erdoğdular, 'Alternative Muslim Modernities: Bosnian Intellectuals in the Ottoman and Habsburg Empires', *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 59, No. 4 (October 2017), pp. 916-920; Harun Buljina, *Empire, Nation, and the Islamic World: Bosnian Muslim Reformists between the Habsburg and Ottoman Empires, 1901-1914*, Ph.D. Dissertation, Columbia University, New York, pp. 68-69 81

האסלאמי).

Jakob Skovgaard-Petersen, *Defining Islam for the Egyptian State: Muftis and Fatwas of the Dar Al-Ifta*, New York 1997, pp. 101-105 82

עבור השליטה הבריטית במצרים. קרומר בשיתוף פקידים בריטים נוספים פעל למנות את השייח' הרפורמיסטי מוחמד עבדה לתפקיד המופתי הראשי ב־1899.⁸³ אלי כדורי ראה בכך חוליה נוספת בשלשלאות שבהן נכבלו מוסדות אסלאמיים לרצון הכובש האימפריאלי כמו בבוסניה הפוסט־עות'מאנית.⁸⁴ עם זאת חשוב לשים לב שהמשיכה האוסטרית דווקא אל רפורמיסטים מוסלמים מקבילה לזו הבריטית במצרים. למעשה אלו ואלו היו חלק מקהילה פאן־אסלאמית מקושרת וגלובלית ששגשגה במודע על המצע הפיזי של האימפריות הקולוניאליות האירופיות.⁸⁵

על רקע התקדימים הפוסט־עות'מאניים של בוסניה ומצרים מעניין לבחון כיצד שימרו הבריטים את מערכת הממסד הדתי העות'מאני בפלשתינה לאחר שנעשתה גם היא לפוסט־עות'מאנית. באופן דומה מינתה האדמיניסטרציה הצבאית הבריטית לתפקיד המופתי של ירושלים את כאמל אל־חוסייני, שאותו למדו הבריטים להכיר ולהעריך כבעל ברית מקומי שיכול לסלול דרך אל ליבה של האוכלוסייה המקומית. אולם הם הרחיבו את תפקיד המופתי הרבה מעבר לסמכויותיו תחת העות'מאניים והוסיפו לו את כלל הסמכויות בענייני פסיקה, משפט והקדשים דתיים. גם תחום השיפוט הגיאוגרפי שלו הורחב מהמחוז העות'מאני של ירושלים אל כל שטח הכיבוש הבריטי והוא היה למופתי של פלסטין (מפתי אל־דיאר אל־פלסטיניה). בעגה הבריטית מהמאה התשע־עשרה ואילך כונו השייח' אל־אסלאם באיסטנבול, כמו גם המופתי הראשי של מצרים, שירש את מקומו של האחרון תחת הממשלה הח'דוית, באותו כינוי: The Grand Mufti. כעת זכה גם אל־חוסייני בכינוי הזה.⁸⁶ לאחר מותו באפריל 1921 מינה הרברט סמואל לתפקיד את אחיו הצעיר של כאמל, אמין אל־חוסייני, שנתפס כמי שימשיך בשיתוף פעולה עם הבריטים. בסוף אותה שנה ייסדו הבריטים סביב דמותו של אמין אל־חוסייני את הגוף הממשלתי הרשמי לניהול עניינים דתיים מוסלמיים: המועצה המוסלמית העליונה. כנשיא הגוף הזה עמד אל־חוסייני בראש מועצת פוסקים ושופטים וכך נוסף לתואר ה־Grand Mufti גם הכינוי שכבר הזכרנו בהקשר הפוסט־עות'מאני של בוסניה: ראיס אל־עלמאא' – ראש חכמי הדת.⁸⁷

כמה היסטוריונים סברו שהדמיון בטרמינולוגיה ובפרקטיקה לא יכול היה להיות מקרי, ולכן הבריטים קרוב לוודאי באו במגע עם מקביליהם האוסטרים והשתילו את הפתרון

Afaf Lutfi Sayyid-Marsot, *Egypt and Cromer: a Study in Anglo-Egyptian Relations*, New York 1969, 150-151 83

Elie Kedourie, *Afghani and Abduh: An Essay on Religious Unbelief and Political Activism in Modern Islam*, London 1966, pp. 38-39 84

בולג'ינה, אימפריה, אומה והעולם האסלאמי, עמ' 104-105. 85

רוברטס, האיסלאם תחת המנדט בפלסטינה, עמ' 63, 101-102. קהילות מוסלמיות אחרות בבלקן הפוסט־עות'מאני אימצו אף הן את הכינוי הזה, ראו, קרצ'ית, משרת, עמ' 112-113. 86

רוברטס, האיסלאם תחת המנדט בפלסטינה, עמ' 111-112; יהושע פורת, צמיחתה של התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית, 1918-1929, תל אביב 1976, עמ' 158-168. 87

הבוסני בפלשתינה.⁸⁸ בין שהנחה זו נכונה ובין שלא, התשתית הפוסט-עות'מאנית של שלושת המקרים היא החשובה כמה שאפשר מלכתחילה את הדמיון ביניהם ואת האפשרות לחשוב כעת מחדש על שורשיהם של מוסדות מוכרים. המועצה המוסלמית העליונה למשל מובנת לרוב בהיסטוריוגרפיה לאור ההיגיון הבריטי במקרה הפרטי של פלשתינה, כמעין פרס ניחומים שקיבלו הפלסטינים בדמות מוסד ייצוגי שולי כלשהו לצד שלילת זכויותיהם הפוליטיות. נרטיב זה מתווה את הדרך להפיכתה של המועצה למוסד לאומי פלסטיני ולהתגבשות תפקידו ההיסטורי של 'המופת' כדמות לאומית.⁸⁹ אולם אם בוחנים את המועצה המוסלמית העליונה כמוסד פוסט-עות'מאני מתגלה גוף משפיע הנשען על התשתית הכלכלית, החברתית והאדמיניסטרטיבית הרחבה של מנהל ההקדשים הדתיים (הווקף). מערכת זו הייתה מעמודי התווך הכלכליים של המודרניזציה העות'מאנית ברבע האחרון של המאה התשע-עשרה, ולמעט שינויים מעטים שימרו אותה הבריטים כפי שהייתה תחת חסות המועצה המוסלמית העליונה. השליטה במנהל ההקדשים העניקה למועצה המוסלמית העליונה יותר כוח כלכלי, שיפוטי ופוליטי משמקובל לייחס לה. היא לא הייתה מוסד מנדטורי בלבד אלא גוף פוסט-עות'מאני מובהק, בדומה לאלה שנכוננו בטריטוריות פוסט-עות'מאניות אחרות.⁹⁰

הצל העות'מאני הענק כפה על הבריטים יותר מהתאמות אדמיניסטרטיביות, הוא גם הצריך עיסוק מתמיד בטמפורליות של שלטונם הם ותנועה תדירה בין הישענות על מוסדות מודרניים שהניחו העות'מאנים ובין המאמץ לשמר את עברה המדומיין של פלשתינה כארץ עתיקה וקפואה בזמן. לכן, המסגור של השלטון הבריטי כפוסט-עות'מאני אינו רק בחינה של שבר אל מול המשכיות בתקופת מעבר היסטורית, אלא גם חקירה כיצד שני אלה תלויים זה בזה ומאפשרים זה את זה, כיצד שינוי מוצדק על ידי טענה להמשכיות ולהפך. השינויים במערכת החוק תחת הבריטים מדגימים היטב את הדינמיקה הזאת. הבריטים המירו בהדרגה את הקוד החוקי העות'מאני (המג'לה) לקוד האזרחי הבריטי ומערכת הערכאות של בתי המשפט השתנתה באופן ניכר.⁹¹ ובכל זאת, הבריטים טענו ברוח קולוניאלית מוכרת

88 קרצ'ית, משרת, עמ' 114; Leyla Amzi-Erdoğdular, 'Rijaset: Institutionalizing the Islamic Community', forthcoming

89 Uri Kupferschmidt, *The Supreme Muslim Council: Islam under the British Mandate for Palestine*, Leiden 1987, p. 17

90 על הרפורמה העות'מאנית ויצירת מנהל ההקדשים ראו, John Robert Barnes, *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*, Leiden 1986, pp. 102-117. על ניהול ההקדשים תחת המועצה המוסלמית העליונה ראו, Yitzhak Reiter, *Islamic Endowments in Jerusalem under British Mandate*, New York 2013; במקום אחר ניסיתי להסביר כיצד פעל מנהל ההקדשים כגוף פוסט-עות'מאני. ראו, Dotan Halevy, 'Ottoman Ruins Captured: Antiquities, Preservation, and Waqf in Mandatory Palestine', *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, Vol. 5, No. 1 (2018), pp. 91-114

91 המג'לה התבסס על שילוב של חוק מוסלמי שרעי וקוד צרפתי. חוק זה יושם בבתי המשפט האזרחיים (ניזאמיים). Norman Bentwich, 'The Legal System of Palestine under the Mandate', *Middle*

שהם למעשה משמרים את הסדרים החברתיים הילידיים כפי שמצאו אותם. כך למשל הם החריגו את השבטים הברדואים של הנגב ממערכת המשפט הכללית והסמיכו את בתי המשפט השבטיים לדרך בנושאים שונים על פי החוק המנהגי הברדואי.⁹² בכך הם התבססו על דמיון אוריינטליסטי של החוק המנהגי כמבודד מהציוויליזציה המודרנית, ועל התקדים העות'מאני לפיו מועצת מחוז באר שבע תפקדה גם כבית משפט במקרים שונים. אלא שהעות'מאנים ייעדו את החריגה המשפטית מלכתחילה להיות מצב זמני בלבד, שלב ביניים לקראת הקמת בית משפט אזרחי במחוז החדש של באר שבע ושילוב הברדואים באופן הדרגתי במערכת בתי המשפט הכללית. יתרה מזאת, החוק המנהגי הברדואי בתקופה העות'מאנית המאוחרת לא היה מבודד מהמערכת המשפטית הכללית ומקרים משפטיים שבטיים אף יצאו וחזרו ממנו ואל ערכאות משפטיות שרעיות ואזרחיות, מבאר שבע ועזה דרך ירושלים ועד איסטנבול.⁹³ במילים אחרות, מיסוד המשפט השבטי תחת הבריטים הקפיא, אם לא הסיג לאחור, את תהליך שילוב האוכלוסייה הברדואית במערכת המשפטית הכללית שבו החלו העות'מאנים. באופן דומה שימרו הבריטים את מערכת בתי המשפט הדתיים, גם כאן בטענה שהם ממשיכים את מערכת ה'מילת' העות'מאנית (האוטונומיה המוגבלת של הקהילות הדתיות) על ידי הסמכת בתי הדין הדתיים לדרך בענייני מעמד אישי. אלא שהקטגוריה המשפטית 'מעמד אישי' לא הייתה קיימת תחת העות'מאנים וסמכותם של בתי הדין הדתיים השתנתה מעדה לעדה ומזמן לזמן. רשימת העניינים הנוגעים למעמדו האישי של אדם הייתה במידה רבה פיתוח או יבוא בריטי שהולבש על התשתית העות'מאנית.⁹⁴ כמו במקרה של בתי המשפט השבטיים, גם כאן הסתמכו השינויים הבריטים על המודרניזציה המשפטית העות'מאנית, ובה בעת קטעו אותה ומנעו את יעדיה המקוריים. השינוי הבריטי ל'חוק המשפחה' (העות'מאני) מדגים זאת היטב. באוקטובר 1917 חוקק הפרלמנט העות'מאני את חוק המשפחה, שנועד לאחד לראשונה את הפסיקה בדיני המשפחה עבור כלל אזרחי האימפריה ולהכפיפה למערכת משפטית אחידה של בתי משפט אזרחיים ודתיים. החוק כיבד ושימר את ההבדלים ההלכתיים בין הקהילות השונות, אך קבע דינים אחידים לנישואין וגירושין. הדבר נועד בין היתר לשפר באופן ניכר את מעמדן של נשים בדיני המשפחה כחלק מהמגמה לעצב את המשפחה הגרעינית הבורגנית כיחידת הבסיס של המדינה העות'מאנית המודרנית. בדומה

Assaf Likhovski, *Law and Identity in Mandate*; *East Journal*, Vol. 2, No. 1 (1948), pp. 33-46
 Palestine, Chappel Hill, NC 2006, p. 23 (להלן: לחובסקי, חוק וזהות). במקרה הפרטי של שינוי חוקי
 הקרקעות העות'מאניים ראו, את הדיון המאלף של מרטין באנטון: Martin Bunton, 'Inventing the
 Status Quo: Ottoman Land-Law during the Palestine Mandate, 1917-1936', *The International
 History Review*, Vol. 21, no. 1 (1999), pp. 28-56

לחובסקי, חוק וזהות, עמ' 32-34, 40-42. 92

Ahmed Amara, 'Governing Property: The Politics of Ottoman Land Law and State-Making in
 Southern Palestine, 1850-1917', Ph.D Dissertation, New York University 2016, pp. 246-272 93

גל אמיר, 'על מה אנחנו מדברים כשאנחנו מדברים על המילט?'; מחקרי משפט 3, גיליון 3 (2016), עמ' 706-677. 94

לרפורמות האימפריאליות בתחומי החינוך, הבריאות או המנהל, גם החקיקה החדשה הזאת נועדה לחזק את הריבונות העות'מאנית, לקשור את אזרחי האימפריה בקשר ישיר למדינה ולהחליש את המוסדות הדתיים הקהילתיים כמתווכים. עם ארגון מערכת המשפט בפלשתינה, הבריטים אימצו אומנם את חוק המשפחה, אולם הפכו לחלוטין את הכוונה העות'מאנית. הם צמצמו את הוראתו של החוק למוסלמים בלבד על ידי מחיקת הסעיפים הנוגעים לקהילות אחרות, והסמיכו רק את בית הדין השרעי לדון בו. בית הדין השרעי, אשר תמיד היה חלק אינטגרלי ממערכת המדינה העות'מאנית, הוחרג כעת ממערכת המשפט הכללית ונעשה לבית דין 'מוסלמי' הדין בענייני 'מעמד אישי' וסמכויותיו באשר לבני דתות אחרות בוטלו.⁹⁵ כך הייתה האוכלוסייה המוסלמית בפלשתינה מהקבוצה השלטת באימפריה העות'מאנית (מילת'י חאכמה) ל'קהילה' תחומה במסגרת חוקית ופוליטית, במקביל לקהילות דתיות אחרות תחת הממשל המנדטורי. ה'מילתים' הנוצריים שהוכרו באופן רשמי במדינה העות'מאנית – הקתולים, היוונים-אורתודוקסים והארמנים (בכללם שאר חברי הכנסיות המזרחיות) – הוכרו גם על ידי הבריטים. אולם מאחר שכעת קיבלו קהילות אלה משמעות פוליטית וחוקית, ערבים נוצרים שהשתייכו לקהילה היוונית אורתודוקסית, כמו גם כאלה שהשתייכו לקהילה האנגליקנית, פעלו מול הממשל הבריטי להיפרד מכנסיות האם שלהם ולהפוך לקהילות מקומיות ומוכרות בזכות עצמן. במילים אחרות, הבריטים עודדו ומיסדו אטומיזציה קהילתית, כביכול בשם שימור השונות התרבותית של האימפריה שירשו ('שיטת המילת'). מערכת זו אפשרה, בין היתר, להפוך את הקבוצה היהודית באוכלוסיית הארץ ל'קהילה' כחלק מהפסיפס הדתי של פלשתינה ובכך לאפשר לגיטימציה נוספת למדיניות הבית הלאומי.⁹⁶ בהתאם לכך חיזקו הבריטים את בית המשפט הרבני כדי שיוכל לשרת את האוכלוסייה היהודית הגדלה, על ידי מינוי שני רבנים ראשיים והקמת בית משפט לערכאה עליונה בירושלים.⁹⁷

ערב מלחמת העולם הראשונה מערכת ה'מילת' העות'מאנית לא באמת הייתה ביטוי לשונות עתיקת יומין בין הקהילות הדתיות כפי שניסו הבריטים 'לשמר' אותה. זו הייתה מערכת בתהליך שינוי שבה הוחזקו חובות וזכויות קהילתיות באופן רפוי נוכח המאמץ העות'מאני להביא לשוויון בקרב כלל האזרחים העות'מאנים, כחלק מתהליך ארוך של רפורמה.⁹⁸ כמגיניהם של העות'מאנים מהמשבר של מוחמד עלי בשנת 1838 דרך מלחמת קרים ב-1856 ועד הסכם ברלין 1878, הכירו הבריטים את השינויים האלה במערכת המילת היטב, שכן הם היו מעורבים ביצירתם. כמחיר ההגנה על האימפריה העות'מאנית במאה התשע-עשרה, הבריטים (ומעצמות אירופיות אחרות) תבעו מהאימפריה להרחיב את זכויות

95 איריס אגמון, 'יש שופטים בירושלים והיו מחוקקים באסטנבול: על ההיסטוריה של החוק הקרוי (בטעות) חוק המשפחה העות'מאני', *משפחה במשפט*, ח, (תשע"ז-תשע"ח), עמ' 136-144.

96 רובסון, *קולוניאליזם ונצרות*, עמ' 53.

97 לחובסקי, *חוק וזהות*, עמ' 31-32.

98 Şükrü Hanioğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton, NJ 2010, pp. 72-76

הנתינים הלא־מוסלמים, בין היתר כדי לפרק את הקשרים של קהילה פוליטית זו או אחרת עם אימפריות יריבות ובמרכזן רוסיה.⁹⁹ מהלך זה נבע באופן אורגני גם מתהליך הרפורמה העות'מאנית שביקש לשרש בהדרגה את היכולת להשפיע על האימפריה מבחוץ דרך 'הגנה' על עדותיה הנוצריות וליצור אוכלוסייה אזרחית בעלת נאמנות למדינה.¹⁰⁰

התהליך הזה, שבו איבדו קהילות דתיות זכויות חשובות ואת יכולת הגמישות במשא ומתן עם המדינה העות'מאנית, הוליד מתחים עדתיים חריפים. בבלקן ובמזרח אנטוליה השתלב שינוי זה באימוץ אידיאולוגיה לאומית־אתנית והתבטא במרידות, בהגירה המונית של מוסלמים מהקווקז ומהבלקן לאנטוליה, ביצירתם של 'מיעוטים' כמו הארמנים, הכורדים והאשורים, ולבסוף בגלים של טיהור אתני ורצח עם.¹⁰¹ בטרטוריות הערביות, לעומת זאת, התפתחה דינמיקה שונה והיחסים הבין־עדיים היו בדרך כלל שקטים גם בעידן של שוויון אזרחי, ולאחר מהפכת התורכים הצעירים ב־1908 אף הולידו אווירת אחווה עות'מאנית. אוסמה מקדיסי כינה לאחרונה את תפיסת יחסי המדינה והעדות הדתיות שהתפתחה בטרטוריות הערביות באותה תקופה של חיים במשותף בשם ה'מסגרת האקומנית'.¹⁰² האירוע היוצא מן הכלל שמעיד על הכלל בטרטוריות הערביות היה כמובן מלחמת האזרחים בהר הלבנון של 1860, שהסתיימה בטבח של מאות נוצרים מארונים בידי דרוזים ובריחתם של אלפים. אך מלחמה זו, למרות היותה אירוע חריג, הולידה התערבות חיצונית נרחבת שבה לקחו חלק צרפת, בריטניה, רוסיה, פרוסיה ואוסטריה, במטרה להגן כביכול על הנוצרים של הר הלבנון מפני אוזלת היד העות'מאנית. התוצאה, בהתאם לדינמיקה שצוינה בראשית המאמר, הייתה הקמת המחוז האוטונומי של הר הלבנון והגבלת הריבונות העות'מאנית במקום לשליטה נומינלית בלבד. ההצדקה לכך, בראייה אירופית, הייתה כביכול האלימות הטבועה משחר הימים בין המוסלמים (ובכללם הדרוזים) והנוצרים, ובין העדות הנוצריות ובין עצמן. אך האלימות שהתפרצה בהר הלבנון לא הייתה שבטית, עתיקת יומין או קבועה, אלא תגובה

99 רובסון, קולוניאליזם ונצרות, עמ' 47-48.

100 Karen Barkey and George Gavrillis, 'The Ottoman Millet System: Non-Territorial Autonomy and Its Contemporary Legacy', *Ethnopolitics*, Vol. 15, No. 1 (2016), pp. 8-27

101 Karen Barkey, *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*, Cambridge 2008, pp. 286-288

102 Ussama Makdisi, *Age of Coexistence: The Ecumenical Frame and the Making of the Modern Arab World*, Oakland 2019; מקדיסי מקדיש ניתוח מאלף לאופן שבו יחסי המדינה עם העדות הדתיות ויחסי העדות ביניהן לבין עצמן התפצלו במאה התשע־עשרה למודל הבלקני־אנטולי ולזה הערבי, בעיקר בפרק השלישי של הספר. ראו, שם, עמ' 75-110. על 'האחוה העות'מאנית' שלאחר מהפכת התורכים הצעירים ראו, Michelle Campos, *Ottoman Brothers: Muslims, Christians, and Jews in Early Twentieth-Century Palestine*, Stanford, CA 2010; Abigail Jacobson, *From Empire To Empire: Jerusalem Between Ottoman and British Rule*, Syracuse, NY 2011, pp. 82-116; Louis Fishman, 'The Limitations of Citadiné in Late Ottoman Jerusalem', יתור בשאלה זו ראו, in Angelos Dalachanis and Vincent Lemire (eds.), *Ordinary Jerusalem 1840-1940*, Leiden 2018, pp. 510-529

למאמצי המודרניזציה הפוליטית של האימפריה העות'מאנית ולשינוי יחסי הכוח בין העדות והמדינה המרכזית. ההיגיון האירופי בפתרון שאלת הר הלכנון לא פעל לקדם שוויון אזרחי אלא בדיוק להפך, למסד את ההבדלים הבינ-דתיים בעזרת יצירת מועצה אדמיניסטרטיבית מחוזית שבה חולקו הנציגים על פי קוד עדתי ומונו לרוב בהתערבות פרסונלית של קונסולים אירופיים. החלשת הריבונות העות'מאנית בעידן הרפורמה והגבהת החומות סביב קהילות דתיות היו, אם כן, שני פנים של אותו מטבע. התוצאה הייתה יצירת 'קופסאות' אתניות ודתיות אשר הסבירו בדיעבד ועודדו בפועל יריבות כיתתית על חשבון גיוון דתי.¹⁰³

המדיניות הבריטית בפלשתינה, אם כן, לא נולדה ביום בהיר אחד. מיסוד מערכת המילת בפלשתינה בידי הבריטים פעל מתוך הנחת מוצא של יריבות שבטית מקדמת דנא בין הקבוצות הדתיות השונות בלבנט. הרברט סמואל טען שהמיסוד הפוליטי של ההשתייכות הדתית נדרש כ'המשך והרחבה' של המערכת העות'מאנית, כדי להקטין את המתחים. במסגרת אותה הרחבה הפך גם הרוב המוסלמי ל'עדה' עם מוסדות חוקיים. בפועל, כמובן, לא היה זה צעד לשימור המציאות העות'מאנית אלא שינויה ממערכת של שונות תרבותית ודתית תחת הגמוניה מוסלמית ליצירת שורה של 'מיעוטים' חוקיים שאפשר לבודדם בנקל.¹⁰⁴ שינוי זה לא רק מנע סכסוכים בין-דתיים בין מוסלמים לנוצרים, בין נוצרים ובין עצמם וכמובן בין יהודים למוסלמים, אלא למעשה עודד והחריף אותם.

הטענה הבריטית שהממשל בפלשתינה משמר את המציאות העות'מאנית גרידא ואינו פותח אותה להסדרים חדשים הייתה קריטית, אם כן, לביסוס שליטה בשיטת הפרד ומשול כלפי פנים. אולם באותו היגיון יכלו הבריטים גם לחסום התערבות של כוחות אירופיים יריבים בשטח המנדט כלפי חוץ. לכן, אלמנט משלים למדיניות המילת הבריטית היה הסדר ה'סטטוס קוו'. עם כיבוש הארץ הקפואו הבריטים את המצב הקיים (בהתאם לאמנת האג 1907) כפי שלכאורה היה זה לפני המלחמה. על פי סעיף 14 לכתב המנדט היה על הבריטים לשמור על ה'זכויות הקיימות' של העדות השונות ב'מקומות הקדושים' בירושלים.¹⁰⁵ על חבר הלאומים הוטל לקבוע הסדר מעודכן בהתייעצות בין-לאומית, אולם זו מעולם לא יצאה אל הפועל והבריטים בחרו על כן לדבוק בסטטוס קוו העות'מאני.

גם כאן לא היה אותו סטטוס קוו 'אנטה בלום' (Antebellum) מציאות עתיקת יומין, אלא הסדר שנוצר ממילא על ידי התערבות בריטית במאה התשע-עשרה. צו הסטטוס קוו במקומות הקדושים שלאורו פעלו הבריטים בתקופת המנדט פורסם במקור בשנת 1852 בידי הסולטאן העות'מאני עבדולמג'יד. הצו ביטא במידה רבה את היחלשות אחיזתן של רוסיה והכנסייה היוונית אורתודוקסית באתרים קדושים בארץ הקודש ואת התחזקותן

103 Ussama Makdisi, 'Diminished Sovereignty and the Impossibility of "Civil War" in the Modern Middle East', *American Historical Review*, Vol. 120, No. 5 (2015), pp. 1739-1752

104 רובסון, קולוניאליזם ונצרות, עמ' 53-56.

105 מקומות הם כמובן אינם קדושים, אלא מקדשים, אולם בחרתי כאן להיצמד לתרגום ישיר של המקור.

של צרפת ושל הכנסייה הרומית־קתולית בגיבוי בריטי.¹⁰⁶ אין זה מקרה שבעקבות יישום הסטטוס קוו בין האימפריה העות'מאנית לקונצרט האירופי ב־1852 פרצה מלחמת קרים, ולאחריה נקבעה בפעם הראשונה החזרה ל'סטטוס קוו אנטה בלום' (החזרה למצב שלפני מלחמת קרים) בהסכם פריז של 1856. אותו סטטוס קוו עמד שוב למבחן במלחמה הרוסית־עות'מאנית ב־1877-1878, ואושרר שוב ללא פגע, בזכות ההגנה הבריטית והגרמנית על העות'מאנים, בהסכם ברלין 1878.¹⁰⁷

מה שהיה הסדר קריטי בניהול האירופי של 'השאלה המזרחית' במחצית השנייה של המאה התשע־עשרה שימש את הבריטים במאה העשרים למניעת התערבות של פוליטיקה נוצרית אירופית, במיוחד היריבות הצרפתית־איטלקית (בין הפרנציסקנים לרומים־קתולים), על השליטה במקומות הקדושים בשטח המנדט.¹⁰⁸ במילים אחרות, הבריטים ככוח מנדטורי ירשו לא רק את הטריטוריה של האימפריה העות'מאנית אלא גם את אתגרי הריבונות שלה, שבחלקם היו פרי יצירה בריטית מלכתחילה. עם זאת, שמירה על הסטטוס קוו העות'מאני במקביל לעיוות מערכת המילת העות'מאנית, הפכה לעיתים את המדיניות הבריטית אל תוך עצמה. החלוקה העדתית שקבעו הבריטים עוררה מחלוקות לא רק במקומות הקדושים המרכזיים של הארץ בירושלים ובסביבתה, אלא גם על בתי תפילה, אתרי פולחן ובתי קברות מקומיים במקומות אחרים. הבריטים נאלצו על כן לקבוע פרוצדורה שכללה פקודה, מועצה מייעצת ודו"ח סטטוס קוו שקבעו כיצד לקבוע אם האתר המדובר 'קדוש' ומהן הזכויות הקיימות בו.¹⁰⁹ המכניזם הזה כשל כאשר שני מילתים, שהאחד מהם הוחלש בידי הבריטים והשני חוזק, טענו כל אחד לשינוי המצב בכותל המערבי, או אל־בוראק. התוצאה הייתה גלישה מהירה לעימות לאומי בדמות מאורעות 1929.¹¹⁰

הגדרת מקומות כ'קדושים' הבטיחה יותר משמירה על הסדר החברתי העות'מאני שכביכול התקיים בסביבתם לפני המלחמה. באותו זמן, בהקשר חוקי אחר, אפשרה הגדרה זו להמשיך בהם את הנוף הבנוי מהתקופה העות'מאנית. זאת מפני שבניגוד למרחב הבנוי של הארץ הוחרגו מבנים בשימוש דתי מפקודת העתיקות המנדטורית ומסמכותה של מחלקת העתיקות הממשלתית. פקודת העתיקות המנדטורית נועדה להגן על אובייקטים עתיקים, על מבנים

Jack Fairey, 'Russia's Quest for the Holy Grail: Relics, Liturgics, and Great-Power Politics in the Ottoman Empire', in: Lucien J. Frary and Mara Kozelsky (eds.), *Russian-Ottoman Borderlands: The Eastern Question Reconsidered*, Madison, WI 2014, pp. 131-164

1852 חזר ל'מצבים קיימים' היסטוריים מהעבר, ראו, Lionel Cust and Abdullah Effendi Kadrus, *The Status Quo in the Holy Places*, Jerusalem 1980 (First Edition, 1929)

107 Roberto Mazza, *Jerusalem: From the Ottomans to the British*, New York 2013, pp. 56-58

108 רובסון, קולוניאליזם ונצרות, עמ' 50.

109 Marlen Eordegian, 'British and Israeli Maintenance of the Status Quo in the Holy Places of Christendom', *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 35, No. 2 (2003), pp.

308-311

110 הלל כהן, תרפ"ט: שנת האפס בסכסוך היהודי־ערבי, ירושלים 2013, עמ' 106-124.

היסטוריים ועל ממצאים ארכיאולוגיים מגזל, מסחר לא-חוקי ומנזק. הרוח ההגנתית של הפקודה ופרטיה נשענו במידה רבה על סדרה של חוקים עות'מאניים להגנה על עתיקות, שהאחרון שבהם נחקק בשנת 1906. הבריטים הכירו את החקיקה העות'מאנית על בוריה. פועלם הארכיאולוגי האגרסיבי בשטחים העות'מאנים במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה היה זה שהביא מלכתחילה את העות'מאנים להגן על עתיקות במסגרת חוק.¹¹¹ כעת, כאשר הבריטים עצמם משלו בשטח, הם יישמו את אותן הגבלות כלפי פנים וחוץ. אבל בניגוד לעות'מאנים, שקבעו קריטריונים להבדל איכותי בין מה שהוא 'עתיקה' ומה שלא, הפקודה הבריטית קבעה לקטגוריה הזאת סף כרונולוגי. שנת 1700 נקבעה כשנה שלפניה נחשבים אובייקטים מעשה ידי אדם עתיקה מוגנת בחוק. אובייקטים שנוצרו משנה זו והלאה לא נחשבו מוגנים בחוק.¹¹²

הקביעה הכרונולוגית של פקודת העתיקות הבריטית ביטאה היטב את הגישה הבריטית אל המורשת העות'מאנית בפלשתינה. שנת 1700 ציינה גזר דין כרונולוגי על המרחב הבנוי של הארץ. החוק אפשר לבריטים להסיר מבנים, שרידים או אפילו שכבות מבנים משתי המאות האחרונות לממשל העות'מאני ולחבר את הפיתוח הבריטי בארץ אל נוף שהוא לכאורה 'עתיק' יותר. במקביל, מבנים בעלי יסודות קדומים משנת 1700 אשר הוגדרו בחוק כ'עתיקים', הוקפאו לצורכי שימור היסטורי וכך נעצרה התפתחותם הטבעית כחלק מהמרחב הבנוי. גם במקרה הזה בחרו הבריטים בתמרון טמפורלי. בהישען על רגולציה עות'מאנית מודרנית במובהק – תקנות ההגנה על עתיקות – אפשרו הבריטים את מחיקת העקבות הנופיים של אותה מודרניזציה, היינו את הבנייה והאדריכלות העות'מאנית של המאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה, ולשחזר עתיקות מדומיינת מהתקופות שקדמו לה.¹¹³

111 Wendy M. K. Shaw, *Possessors and Possessed: Museums, Archaeology, and the Visualization of History in the Late Ottoman Empire*, Berkeley, CA 2003, pp. 108-130; Edhem Eldem, 'From Blissful Indifference to Anguished Concern: Ottoman Perceptions of Antiquities, 1799-1869', in: Zainab Bahrani, Zeynep Çelik and Edhem Eldem (eds.), *Scramble for the Past: A Story of Archaeology in the Ottoman Empire, 1753-1914*, Istanbul 2011, pp. 314-315

112 למשמעות תאריך הסף הזה ראו, דותן הלוי, 'על מקורותיו ומגבלותיו של חוק העתיקות', *הסדנה להיסטוריה חברתית*, 6 ביולי 2016, haaretz.co.il/blogs/sadna/BLOG-1.2998920, (נדלה ב-22.5.2020).

113 במקום אחר ביקשתי להראות כי בני הארץ הבינו היטב את הדינמיקה הזאת ובמקרים מסוימים התכחשו להיסטוריות של נכסיהם מחשש שמחלקת העתיקות 'תקפיא' אותם לצורכי שימור: Dotan Halevy, 'Toward a Palestinian History of Ruins: Interwar Gaza', *Journal of Palestine Studies*, Vol. 48, No. 1 (2018), pp. 53-72; ראו גם, Ron Fuchs and Gilbert Herbert, 'A Colonial Portrait of Jerusalem: British Architecture in Mandate Era Palestine', in: Nezar AlSayyad (ed.), *Hybrid Urbanism: On the Identity Discourse and the Built Environment*, London 2001, pp. 87-88

סיכום

התזה הפוסט־עות'מאנית שהוצגה במאמר זה קושרת את ההיסטוריה של פלשתינה בשני העשורים שלאחר מלחמת העולם הראשונה לעשוריה האחרונים של האימפריה העות'מאנית. המעבר אל המערכת המנדטורית והאינטרנציונליזם של בין מלחמות העולם, נטען כאן, לא היה קו שבר ביחס להיסטוריה העות'מאנית המאוחרת של פלשתינה, אלא המשכה. המורשת של הדור העות'מאני האחרון אפשרה ולעיתים הכתיבה את השליטה במנדטים מסוג A והשתלבה אל תוך האינטרנציונליזם הליברלי שבין מלחמות העולם. על כן, דעיתם של ה'דמדומים העות'מאניים' והיעלמות הדור הזה מהנוף החברתי של המזרח התיכון אירעו יחד ובמשולב עם קריסתו של הסדר הפוליטי של חבר הלאומים, ועם אובדן התוקף של מערכת המנדטים בשנות השלושים המאוחרות. קשירת העשורים האחרונים של המאה התשע־עשרה יחד עם העשורים הראשונים של המאה עשרים, כפי שביקשתי להראות, מאפשרת להציף תובנות שנעלמות מהמבט על 'תקופת המנדט' כשלושה עשורים קוהרנטיים הכלואים בין השנים 1917-1948.

אך אם החלוקה לתקופות שאני מציע מסתיימת בסוף שנות השלושים, כיצד יש להבין את שארית הנוכחות הבריטית בפלשתינה, במצרים ובעיראק (באופן בלתי רשמי), כמו זו הצרפתית בסוריה ובלבנון, עד שנות הארבעים והחמישים של המאה העשרים? כאן אפשר להציע אולי שכפי שקשרנו את התקופה של בין מלחמות העולם 'אחורה' להיסטוריה אימפריאלית ועות'מאנית, ניתן באותו אופן לקשור את התהליכים משנות השלושים ואילך 'קדימה' כיסודות נעלמים מן העין של דרכן העצמאית של מדינות המזרח התיכון וקורותיהן בשנותיהן הראשונות. כפי שנטען כבר בעבר יש להבין את המרד הפלסטיני של 1936-1939 יחד עם מלחמת 1948 כסאגה אחת, שכן היה זה הריסוק הבריטי של החברה הפלסטינית במהלך המרד הערבי, והתחזקותה של הכלכלה, התעשייה והכוח הצבאי של היישוב במקביל אשר הכין את הקרקע לניצחון היהודי ולתבוסה הפלסטינית ב־1948. קשה כמובן לגשר על קו השבר של 1948 כאירוע מכונן עבור היהודים וכ'נקודת ההתחלה והסיום של הזמן הפלסטיני', כפי שכתבה שירין סייקלי.¹¹⁴ ובכל זאת, מנקודת מבט היסטוריוגרפית המחקר כבר החל לחצות את הרוביקון של שנת 1948 ולבחון את שנות המנדט האחרונות יחד עם שנות החמישים והשישים. מסגור פוסט־קולוניאלי כזה של ישראל והפלסטינים כבר מתחיל להתרקם ועשוי לספק בעתיד תובנות מרתקות על הקשרים שבין המדיניות הכלכלית והמשפטית הבריטית במלחמת העולם השנייה ולאחריה עם עיצובה של מדינת ישראל בשנותיה הראשונות; בין דור שנות השלושים לפוליטיקה

הפלסטינית בשנות החמישים והשישים; ובין סיום המנדטים והעימות בין ישראל למדינות ערב במסגרת המלחמה הקרה.¹¹⁵

115 ראו למשל, Cyrus Schayegh, 'The Mandates and/as Decolonization', בתוך: מדריך רוטלדג', Rephael G. Stern, 'Legal Liminalities: Conflicting Jurisdictional Claims in the ;418-412 עמ' Transition from British Mandate Palestine to the State of Israel', *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 62, no. 2 (April 2020), pp. 359-88; Abigail Jacobson, 'Between Ideology and Practice, National Conflict and Anti-imperialist Struggle: The National Liberation League in Palestine', *Nations and Nationalism*, Vol. 25, No. 4 (October 2019), pp. 1412-1431